

KAZAN YURDU'NDA BULUNMUŞ TARİHÎ BİR VESİKA: SAHİB GİRAY HAN YARLIĞI*

Abdullah Battal TAYMAS

Transkripsiyon: Serkan ACAR **

1920 senesi yazında tarih muallimi Seyyid Vahid Efendi, Kazan Yurdu'nda bir köyde mühim bir tarihî vesika (Sahib Giray Han'ın Tarhanlık Yarlığı) bulmuştu. 1925 senesi Kazan'da çıkmış olan “Tataristan'ı Tettebbu Cemiyetinin Muhbiri” isimindeki Rusça mecmuanın I-II. sayılarında yarlığın kâşifinin bu vesikaya dair makalesini, vesikanın fotoğrafını, Rusça ve Kazan lehçesiyle tercümesini gördük. Bu yarlığa dair söz söylemeden ve onu tahlile girişmeden evvel umûmen yarlıkların nasıl vesikalar olduğuna dair bir parça malumat vermeyi münasip buluyoruz.

Yarlıklara Umûmi Bir Nazar

“Yarlığ, yarlık, yarlıg” emir, buyruk manasına geldiği gibi, emr ve fermanı ihtiva eden yazıya da itlak olunur. Rabguzî, Kısasü'l-Enbiya'sında “Yunus, âmm-ı münâcât kıldı: İlahi alar süz meni kabul kılmasa ni kılayın? Yarlığ kildi bela yibergeymın” deniliyor ki,¹ burada “yarlığ” elbette “emir,

---

* Abdullah Battal [Taymas], “Kazan Yurdu'nda Bulunmuş Tarihî Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, C. II, İstanbul, 1928, s. 75-101.

** Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, serkan.acar@ege.edu.tr. Metin içerisindeki Tatarca ve Çağatayca unsurların okunması hususunda yardımlarını esirgemeyen Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü müntesiplerinden değerli dostlarım Arş. Gör. M. Yasin Kaya ve Arş. Gör. Sinan Güzel'e teşekkür ederim. Ayrıca transkripsiyonun son tashihini son derece titiz bir şekilde yapan muhterem hocam Doç. Dr. Vehbi Günay'a da müteşekkirim.

¹ Kazan, 1899 senesi tabı, s. 322.

ferman” manasındır. Mahmud el-Kaşgarî ise “yarlığ” kelimesini “hükümdarın yazısı ve emri” diye izah ediyor ki,² kelimenin her iki manasını anlatıyor demektir. Görülüyor ki, bu halis Türkçe bir kelimedir. Fakat aynı manayı ifade eden ve lafzen buna müşabih olan bir söz Moğolcada da vardır. Cengiz Kağan’ın kurduğu Büyük Türk-Moğol Kağanlığı’nda ve sonraları ondan teşaub eden ordalarda (devletler) da hükümdarın buyruğu ve ferman yazısı “yarlık” tesmiye olunurdu. Bundan maada, hanların ecnebi yurtların hükümdarlarına yazmış oldukları diplomatik yazıları da “yarlık” tabir olunurdu. Mesela Altın Orda Hanı Toktamış Litvanya-Lehistan Kralı “بیغیلا” [Jogaila 1386-1434]’ya yazdığı mektubunu “yarlık” tabir ettiği gibi³ sonraları Kırım hanlarının Moskof, Litvanya-Lehistan hükümdarlarına yazdıkları mektupları ve muhabereleleri de “yarlık” tesmiye olunuyor⁴.

Yarlıkların bir nevî “tarhanlık yarlıkları”dır ki, hanlar bu gibi yarlıklar ile istedikleri adamları “tarhan” ederlerdi. Tarhan: “Vergilerden ve devlet hizmetlerinden muaf olan adam” demektir. Ebu’l-Gazi’ye göre, tarhan; kendisinden hiçbir şey alınmayan, hükümdar (han)’ın otağına serbestçe giren ve serbestçe çıkan kimseye denilirdi ki, bu gibi adamın dokuz kabahati avf olunur ve onun şu hukuku dokuz nesle kadar tevarüsen intikal ederdi⁵. Reşidüddin, tarhanlığın vaktiyle kadınlara da bağışlanır olduğunu yazıyor⁶. Tarhanlık yalnız şahıslara ihsan edilmeyip, müesseselere de bağışlanırdı. Mesela Altın Orda hanları Rus kilise ve manastırlarını mahsus yarlıklar ile “tarhan” etmişlerdi. Altın Orda tarhanlık yarlıklarından yedi tanesinin ancak Rusça tercümeleleri muhafaza edilmiştir: 1- Mengü Timur Han’ın Rus metropolitlerine verdiği, 2- Özbek Han’ın Metropolit Petro’ya verdiği, 3- Taydula Hatun’un Metropolit “سیاغنوست” [Feognost Grek 1328-1353]’a ihsan ettiği, 4- Aynı hatunun Metropolit Aleksey’e bağışladığı, 5- Berdibek Han’ın şu sonuncu metropolite verdiği, 6- Taydula Hatun’un Metropolit İvan’a bağışladığı, 7- Nâmalûm bir hanın Metropolit Mihail’e ihsan ettiği tarhanlık yarlıkları⁷.

² (یرلیغ؛ هو کتاب السلطان و أمره بلغة جکل و لاتعر فه الغزیه) Divan[-ı Lügati’t-Türk], C. III, s. 31.

³ “Yakşısı ol bulgan tip altun nişanlık yarlık tuttuk” deniliyor.

⁴ “Kırımğa Dair Yazular” Mecmuası, Petersburg, 1864. Velyaminov-Zernov ve Hüseyin Feyizhan neşri.

⁵ “Tarhanın manası bu turur kim ol kişidin hiç nerse almagaylar, her kaçan han işikine kilse hiç kişi mani kılmagay, özi kirgey ve özi çıkıgay. Eger günah iş kılsa, tokuz gaça sormagaylar, andan son tâ tokuz arka bolgunca şundak bolgay sormagaylar” (Şecere-i Türki, Demaison neşri, s. 55).

⁶ “بایدو خاتونرا ترخان کرده و گفته که راه بیتمان ترخاننی باشد”, Camiü’t-Tevarih, Petersburg, 1861, s. 283.

⁷ V. Grigoryev, “Rusya ve Asya” mecmuasındaki “Han Yarlıklarının Mevsukluğu” adlı makale, Petersburg, 1879.

Altın Orda devrinden XIV. asr-ı miladînin sonlarına doğru yazılmış olan üç Türkçe yarlık muhafaza edilebilmiştir. Bunlardan ikisi tarhanlık yarlıkları olup, biri 1391 senesinde Toktamış Han tarafından Bik Hacı isimli zâta, diğeri Timur Kutluk Han tarafından 1397 senesinde Muhammed namındaki kimseye ihsan edilmiştir. Üçüncü yarlık ise Toktamış Han'ın 1392 senesi Lehistan-Litvanya Kralı Jogaila'ya gönderdiği bir diplomatik yazıdır. Şu sonuncusu Uygur hurufatı ile birincisi sade Arap hurufatı ile ikincisi hem Uygur hem Arap hurufatı ile yazılmıştır. Toktamış Han'ın tarhanlık yarlığının nüshası bir Kırmımlı emlâktarın elinde iken, temlik hakkını ispat eden vesika olmak üzere o günlerde Novorossisk ve Besarabya baş valisi olan Prens [Knez] Mihail Vorontsov'a takdim ederek, sonraları 1844 senesinde “Odessa Tarih ve Atfikiyyât Cemiyeti”nin mecmuasında taş basma ile aynen neşr olunmuş. O zaman bu yarlığı, Rus Hariciye Nezareti'nin Tatar dili tercümanı Yartsov, Rusçaya tercüme etmiş, Grigoryev ise kısa bir mukaddime ve bazı haşiyeler yazmıştır. Meşhur Aleksandr, Kazım Bek'in şâkirdi ve Kazan Darülfünunu'nun Profesörü İlya Berezin bu yarlığı 1851 senesinde Kazan'da neşretmiş olduğunu “Tarhanlık Yarlıkları” unvanlı eserinde tercüme ve tahlil etmiştir.

Timur Kutluk Yarlığı ise 1813 senesinde Avusturya-Macaristan'ın Türkiye elçiliğindeki tercümanı “فونراب” [Fonrab] tarafından İstanbul'da ele geçirilip, maruf müverrih Hammer'e gönderilmiştir. Müverrih kendisi Uygur ve Çağatay dillerini kavrayamadığından, bu yarlığı izah etmek için Kazan Darülfünunu'nun Alman Profesörü Müsteşrik Fran'dan yardım istemiş. Berikisi de kendisinin muavini ve dostu olan, aynı darülfünunun Türk dili muallimi İbrahim Efendi Halfeoğlu'na müracaat etmiş. Bu zât yarlıktaki bazı sözleri izah ederek Latince notlar yazmış ve Hammer'e göndermiş. İşte Halfeoğlu'nun şu notları yardımıyla, Hammer yarlığı yarım yamalak Almancaya tercüme eylemiş ve şu tercümeyle yarlığın Uygurca harfleri ile yazılanının aynen kopyasını (facsimile) Arap hurufatı ile yazılanın tabaat harfleri ile dizdirilen nüshasını ve İbrahim Halfeoğlu'nun notlarını 1818 senesinde Viyana'da intişar eden “Fundgruben des Orients” mecmuasının VI. cildinde neşrettirmiştir. İ. Berezin mezkûr “Tarhanlık Yarlıkları” namındaki eserinde bu yarlığı da tercüme ve tahlil etmiştir. Müsteşrik Arminius Vambery de bu yarlığın hem Uygur hem Arap hurufatı ile yazılan metinlerini ayrı ayrı tespit eyleyip Almancaya tercüme etmiştir⁸. Radlov ise aynı yarlığı “Rus Atfikiyyât Cemiyetinin Şark Kısmının Yazıları” mecmuasının III. cildinde⁹ tahlil ve tercüme ederek yarlığın aynen kopyasını (facsimile) neşretmiştir. Bu yarlığa dair en son ilmi yazı A. Samoyloviç'in 1918 senesi Petersburg'da neşredilen “Asya Mecmuası”

⁸ Uigurische sprachmonument, Innsbruck, 172-173.

⁹ 1888.

(Asiatski Sbornik)'nda neşretmiş olduğu (s. 888-1134) “Timur Kutluk Yarlığına Birkaç Tashih” serlevhalı makalesi olsa gerektir. Makale sahibi orada birkaç kelimelere mühim tashihler yapıyor ve yarlığın hiç de orijinal bir şey olmayıp, kopya hatta bozuk bir kopya olduğunu, onun İstanbul'da Uygur-Çağatay edebiyatına merak uyanan XV-XVI. miladî asırlarda yazıldığını iddia ediyor.

Toktamış'ın Kral Jogaila'ya yazmış olduğu yarlığı, Rus Hariciye Nezareti'nin Moskova Baş Evrak Hazinesi'nde bulunan 1850 senesi Kazan'da Prens [Knez] M. Obolenskiy tarafından neşr olunmuş “Altın Orda Hanı Toktamış'ın Lehistan Kralı Jogaila'ya Yazdığı Yarlığı” unvanlı bu risalede bu yarlığın aynen kopyası (facsimile) mevcut olduğu gibi, A. Kazım Bek tarafından yapılan Rusça tercümesi ve İ. Berezin ile Buryat kavmine mensup Dordji Banzarov [Дорджи Банзаров] tarafından yazılmış olan tahlil de derc olunmuştur. İşte V. Radlov bu yarlığı “Rus Atıkiyyât Cemiyetinin Şark Kısmının Yazıları” mecmuasının III. cildinde tahlil ve tercüme ediyor.

Bu yarlıkların yazıldığı lisan gelince bu hususta tetebbucuların fikri muhtelifdir. İ. Berezin onların Uygur lehçesiyle yazıldığını ileri sürüyor¹⁰. Vambery ise Timur Kutluk Yarlığı'nı Yeni Uygur lehçesi yadigârlarından sayıyor¹¹. V. Radlov ise bu yarlıkların “Çağatay Dili” namıyla maruf sunî bir edebi dil ile yazıldığını ve bu sunî dilin esası Uygur edebî dili olduğundan, yarlıklarda da tabiatıyla Uygur kelime ve şekilleri bulunduğunu iddia ediyor¹² ki, asıl doğrusu da budur. Filvaki yarlıklar mahlût bir lisan ile yazılmıştır ki, biz onlarda hem Uygur hem Orta Asya lehçelerinin ve kısmen de Arap ve Rus dillerinin tesirini görüyoruz.

Bu yarlıklar filoloji cihetinden gayet büyük ehemmiyeti haiz oldukları gibi Altın Orda (Kıpçak) Devleti'nin siyasî ve iktisadî hayatını (dahilî kuruluşunu) öğrenmek için de pek kıymetli vesikalardır. İ. Berezin ve G. Sablukov bu yarlıklara istinaden Altın Orda'nın siyasî ve iktisadî kuruluşuna dair hayli mühim tetkikler yazmışlardır¹³.

Kırım hanlarından bir tane tarhanlık yarlığı saklanmıştır ki, o da 1523 miladî yılda Saadet Giray Han tarafından birkaç kişiyi tarhan etmek hususunda verilmiş yarlıktır. Bu yarlık da, Kırım'da Toktamış Yarlığı keşf olunan hengâmede bulunmuş ve aynı “Odessa Tarih ve Atıkiyyât Cemiyeti” mecmuasında tab olunmuştur. Kırım Hanlığı devrinden kalma başka yarlıkların

¹⁰ Tarhanlık Yarlıkları, s. 1, Toktamış Yarlığı, s. 45, Kazan, 1850.

¹¹ Uigurische sprachmonument, 172.

¹² Aynı mecmua, s. 1-2.

¹³ İ. Berezin, Yarlıklara Göre Altın Orda'nın Dahilî Kuruluşu, Petersburg, 1850; G. Sablukov, Kıpçak Padişahlığı'nın Dahilî Vaziyetini Tasvir (Kazan Darülfünunu Yanındaki Tarih ve Atıkiyyât Cemiyeti Haberleri, C. XIII).

hepsi diplomatik yazılardır ki, bunların Moskof çarları ile Lehistan krallarına yazılanları Kazanlı Hüseyin Feyizhan Efendi ile Rus müverrihi Velyaminov-Zernov himmetiyle istinsah ve tertip edilerek, “Kırımga Dair Yazular” unvanıyla 1864 senesi Petersburg Ulum Akademisi tarafından neşr olunmuştur. 898 sahifelik büyük hacimli bu eserde ceman 378 yarlık derc olunmuştur. Kırım yarlıkları, tabii istisnasız, Arap harfleri ile yazılmışlardır. Saadet Giray’ın tarhanlık yarlığı, Timur Kutluk Yarlığı tarzında yazılmış ve dili de XVI. asr-ı miladînin birinci rub’u sonlarına doğru yazılmasına rağmen Timur Kutluk ve Toktamış yarlıklarının diline çok benziyor. Fakat biz o yarlıkta ötekilerde bulunmayan “قولش” [koluş], “قولتقا” [koltka], “بسنج” [besenc] ve “توفنجی” [tüfenkçi] gibi yeni sözlere tesadüf ediyoruz. “Kırımga Dair Yazular”da münderiç diplomatik yarlıkların en eskisi 926 hicri (1519 miladi)’de Mehmed Giray Han tarafından Lehistan kralına yazılmış bir “şartnâme”dir. Bunun da lisanı “Çağatayca”dır. Bundan sonraki yarlıkların lisanında, biz gittikçe mahalli Kırım dilinin ve Osmanlı resmi lisanının tesirlerini görüyoruz. Kazanlı müverrih A. Aziz Bey, Kırım diplomatik yarlıklarından bahsederken, bu yarlıkların lisanlarında Kazan Türkçesine müşabehet olduğunu kaydettikten sonra: “Belki Moskova’da dilmaçlar Kazan Türkleri olduğu için şöyle yazmışlardır” diye tahmin ediyor¹⁴. Bu tahmine göre, Kırım’daki bakşı ve bitikçilerin (kâtip ve başkâtipler) de Kazanlılardan olması iktiza ediyor. Bana kalırsa Kırım yarlıkları dilinin Kazan Türkçesine benzemesi, o yarlıkların mahalli Kırım şivesiyle yazılmasından ileri geliyor. Hatta bugün bile Kırımlı Çöl Türkü’nün lehçesi Kazan lehçesine ne kadar benzer! Demek istiyorum ki, ilk Kırım yarlıkları sunî resmi dil olan Çağatayca ile yazıldığı halde, sonraları o “tunturaklı” lisan sahneden çekilerek, onun yerini kuvvetini canlı halk dilinden alan ve birazda Osmanlı resmi lisanı tesirine maruz olan yeni bir resmi tahrir dili tutmuştur.

Sahib Giray Han Yarlığı

Sahib Giray, Kırım Hanlığı’nın kurucusu olan Hacı Giray’ın torunu ve Mengli Giray’ın oğludur. 1531 yılında Kazan vatanperverleri Moskof tehdidi muvacehesinde Kırım’a müracaat ederek han istemişlerdi. Bundan maksat, kardeş Kırım Yurdu ile sıkı bağlanmak ve bu vasıta ile onun arkasında duran şevketli Türkiye İmparatorluğu’nun himayesi altına girmek idi. O günlerde Kırım hanı olan Mehmed Giray, kardeşi Sahib Giray’ı Kazan’a gönderdi ve berikisi 1521 senesinin ilkbaharında 300 kişilik Kırım askerî firkasıyla Kazan’a gelerek, Moskof yardakçısı Şah Ali’yi kovup tahta çıktı. Sahib Giray, Kazan

¹⁴ Tatar Edebiyatı Tarihi, I. Cilt, II. Bölük, s. 72, Kazan.

tahtına çıkar çıkmaz Moskofu ezmek maksadıyla ona karşı hem Kırım hem Kazan tarafından harp açılmıştı.

Bu harp, Moskof Çarı III. Vasiliy'nin feci surette mağlubiyeti ile bitmişti. 1523 senesinde Mehmed Giray Han, Astarhan'da öldürülmüştü. 1523 senesinde Moskof çarı Kazan'a karşı intikam harbine hazırlanmaya başladı. Bu harbin arifesinde, yani 1523 senesi ilkbaharında, Sahib Giray Kırım'dan biraderi Feth Giray'ın 13 yaşında oğlu Safa Giray'ı Kazan hanlığına getirerek kendisi Kırım'a ve oradan İstanbul'a Sultan Süleyman Kanunî hazretlerine gitmiştir. Orada oturarak hünkârın hüsnü teveccühünü kazanmış ve biraderi Saadet Giray'dan sonra 1532 senesinde Kırım hanlığına tayin olunmuştur ki, orada 1551 senesine kadar hükümet sürmüştür. Onun Kazan'daki padişahlık müddeti ise 3 sene olmuştur. Kazan hanlarından kalma yarlıklar son zamanlara kadar keşf olunmamıştı. Yalnız müverrih Hadi Atlasî Efendi, kendisinin Kazan Hanlığı adlı kitabında Sahib Giray Han'ın Kazan'da iken çıkardığı bir yarlığının bir kısmını neşretmiştir. Şimdi Kazanlı tarih muallimi Seyyid Vahid Efendi bu yarlığın asıl nüshasını (orijinalini) bulmuştur. Seyyid Efendi bu yarlığı nasıl bulduğunu böyle hikâyet ediyor:

1911 senesinde ben Kazan Vilayeti Çar Uyezi sancağı dairesinde bulunan Urazlı köyüne muallim olarak tayin edilmişim. Orada iken sadece talim ile iktifa etmeyip eskiden kalma tarihî yadigârlar ve eserler araştırmakla iştiğal ediyordum. Günlerden bir gün Urazlı köyüne seyyar terziler geldiler. Onlardan İsmail isimli birisi benim yanıma sohbet etmek için girmişti. Ben fırsatı ganimet bilerek ondan kabir taşlarına ve yazma eserlere dair malumat soruşturmaya başladım. Çünkü onlar nahiyeden nahiyeye, köyden köye dolaşıp duruyorlardı. Bu terzi bana Mamadış sancağındaki Mamalay köyünde bir adamın elinde eski bir yazma kâğıt bulunduğunu ve bütün köylüler nazarında onun "İlahi bir kâğıt" sayıldığını haber verdi. Kazan'a döndükten sonra ben Mamadış sancağında oturmuş olan bildiklerimden buna dair istihbaratta bulundum. Onlar da orada filvaki bir köylünün elinde gayet eski olması tahmin edilen bir kâğıdın bulunduğunu söylediler. Ben Mamalay köyüne gidip kâğıdı bizzat görmeye karar verdim.

"İlahi kâğıdın" sahibi ile muarefe peyda etmek için epey vakit sarf edildi. Sonra onun kâğıdını da derhal göremedim. Kâğıdın sahibi Rahmetullah Ahmeroğlu idi. O benim Kazan'dan mahsus onun kâğıdını görmek maksadıyla geldiğimi duyunca, kâğıdının fevkalade kıymetli olduğunu, babası vefat ederken, onu pek dikkat ile muhafaza eylemeyi tavsiye ettiğini anlatıyor ve bu kıymetli sayesinde onun bir zaman hükümetten toprak, çiftlik ve mühim mansıb bile alabileceğini iddia ediyordu. Zahmetlerimin boşa gideceğini görünce meseleye başka taraftan yanaşmaya karar verdim. Köyün imamına

giderek meseleyi açıktan açığa anlattım. İmam bey yardım göstereceğini söyledi ve derhal Ahmeroğlu'na adam gönderip kâğıdı muvakkaten vermesini rica etti. Rahmettullah kâğıdın bana göstermek için istenildiğini bilmeyerek onu verip göndermişti. Kâğıdı okuyunca onun "ilahî kâğıt" olmayıp eski ve tarihi bir vesika (Kazan Hanı Sahib Giray'ın Yarlığı) olduğunu anladım. O zaman bu vesikayı istinsah etmek istedim ise de sahibinin müsaadesini almaksızın bu işi yapmaya vicdanım razı olmadı. On beş dakika sonra vesikayı sahibine iade ettik. Sonraları imam vasıtasıyla "hastaları tedavi etmek" maksadıyla ben vesikayı istinsah etmeye muvaffak oldum ve Kazan'a getirdim. Bir müddet sonra ben Mamalay köyüne daha bir defa giderek vesikayı satın almak istedim ise de sahibini ikna edemedim. Bir müddet zaman geçince Rahmetullah Ağa kâğıdını satmaya muvafakat edeceğini bana bildirmiş ise de başka manialar çıktı. İş sürüncemede kaldı. Harb-ı Umûmi başladı, ben de askere alındım, Kazan'a ancak 1918 senesi avdet edebildim ve fasılaya uğramış yarlık meselesini yeniden kurcalamaya başladım. Nihayet lüzumu kadar parayı bulunca Mamalay köyüne giderek 1920 senesinin 20 Haziranı'nda Sahib Giray Han Yarlığı'nın asıl nüshasını elde etmeye muvaffak oldum.

Yarlığı Tasvir

Yarlığın kâşifi Seyyid Vahid Efendi yarlığı böyle tasvir ediyor: Yarlığın kâğıdı önce perdahtlı olmuşken mürur-ı zamanla eskimiş, perdahtını kaybederek sararmıştır. Güneşe tutup bakılırken çizgi veyahut sair alametler gözükmüyor. Kâğıt üst tarafından yıpranıp yırtılmış ve alt tarafından makas filan gibi bir keskin alet ile kesilmiş. Üst taraftan yırtılıp kaybolan kısmında Toktamış vesair hanların yarlıklarının başında yazılmış olan sözler gibi ibareler yazılmış olduğunu ve buna göre, üst taraftan ayrılan kâğıdın uzunluğu 10 cm'den fazla olmadığı zannedilir. Alt taraftan kesilen kısmın da ehemmiyetsiz olması iktiza eder. Herhalde kâğıdın ilk evvelki tülü açıkça belli değildir. Elimizde bulunan yarlık kâğıdının boyu 76,5 cm, eni 18 cm'den ibarettir.

Bu yarlık anlaşılan iki türlü mürekkep ile yazılmıştır. Üst tarafta bulunan ve şimdi kaybolan Arapça dua sözleri altın suyu ile yarlığın asıl metni olan 25 satır kara mürekkep ile yazılmıştır ki, bu mürekkep Çin mürekkebinin andırır. Yarlığın kalın bir alet mesela karniş kalem ile yazılmış olduğu anlaşılıyor. Mührün boyası ise sülüğün yahut "colcotar" rengindeki kırmızı boyadır.

Yarlığın Metni (Satırı Satırına)

- 1- (Es Sultan el-Gazi) Sahib Giray (sözüm)
- 2- ve amerâ ve hükkâm ve seyyidat-ı âzam ve kuzât-ı İslam

- 3- ve mevâlî-yi zevi'l-ihtram ve erbâb-ı vekâlâtân ve makamân ve ilçiyân ve bağciyân¹⁵
  - 4- ve keştî-bânân ve güzer-bânân ve tutkavulân ve tamgacıyân ve cumhûr-ı sekene ve umûm
  - 5- vilâyet-i Kazan ve memâlik-i mahrusa-yı himmet âni'i-âfât vel-beliyyâtlarga bu nişân
  - 6- yetkeç söz ol kim bu Muhammed oğlu Şeyh Ahmed daği Seyyid Ahmed ve insi Muhammednin oğlu Musa
  - 7- Seyyid oğlu Yakub [daği Seyyid Ahmednin oğlu Abdal bu insi Bolanı daği insi Nur Seyyid]* buydı kim irse bizge kelib baş urdular
  - 8- ol han ağalarımızdan tarhan bolgan kişiler ikendir biz daği soyurgab
  - 9- bu mezkûr kim irselerni Tengri Teâlâ rızası ve nakî Muhammed Resulallah şefâati üçün
  - 10- tarhan kıldım min-bad bu müşârileyhimlerge¹⁶ yollarında ve izlerinde
  - 11- seferlerinde ve hazarlarında olturğanlarında ve turganlarında kişilerine
  - 12- ve karalarına yüklerine ve çarvalarına ferd-i mine'l-âfât ve vechun mine'l-vücûh
  - 13- dahl ü takarruz kılmasunlar yasak, kalan, salıg müsemmâ salmasunlar koluş
  - 14- koltka, baç ve haraç karacat dip tilemesünler mal ve elmaklarına ak ve ab zeminlerine
  - 15- dest-i tetâvül kılmasunlar öylerine küç bile ilçi konak kondurmasunlar
  - 16- sala harcı yer habalası tütün sanı dip almasunlar süsün ulûfe tilemesünler
  - 17- kayu ma yandı noksan zarar tigürmesünler öz ferâgati bile olturub
  - 18- şam ü sabah ve gudve-i revâh bizge ve biznin uruğımızga dua ve alkış
  - 19- kılsunlar ve her nevdin küç besenç zahmet yuncuğ tigürmesünler basa
  - 20- bulayı tiyü turgaç yarlıg tinglemey küç besenç zahmet yuncuğ tigürgen kişilerin
  - 21- özlerine ni yahşısı bolgan dip al nişanlıg yarlıg birildi
  - 22- tarih tokuz yüz yegirmi tokuzda mübarek Safer aynının on üçüncü kün irdi.
- Bu yarlıgın nişanında (mühründe) şu sözler yazılıdır:

---

¹⁵ Bağşiyân olması da ihtimaldir. İleride yarlıgı tahlile bakınız.

* [ ] içindeki kısım yarlıgın yedinci satırının derkenarıdır.

¹⁶ Seyyid Efendi “müşârileyhim” okuyor.

La ilahe illallah Muhammed Resulullah
Es-sultanü'l-azâm izzü'd-dünya ve'd-dîn Ebu'l-Mazhar Sahib
Giray Bahadır Han halledallahu mülkehu ve eyyede saltanatuhu

Bu Yarlığın Mahiyeti ve Ehemmiyeti

Kazanlı Müverrih A. Aziz Bey'in bu yarlık için: “Kazan yurdunda bulunmasına rağmen, onun Kazan Hanlığı'na ait olmasında iştibâh etmeye yer vardır. Çünkü onda Kazan ulusu hakkında hiçbir söz yoktur”¹⁷ demesini anlayamadık. Zira yarlıktaki “ve umûm vilayet-i Kazan” ibaresindeki Kazan kelimesinin güya Arapçalaştırılmış bir şeklinden başka bir şey olmadığı aşikârdır. Aziz Bey diğer bir eserinde: “Nihayet Kazan'da bir işlenmiş edebi ve tahriri üsluba malik lisanın bulunduğunu gösteren Sahib Giray Han zamanından kalma yarlık vardır”¹⁸ dediğinden, âhiren öteki fikrinden dönmüş olacaktır. Herhalde yarlığın Kazan Yurdu'nda verilmesinde iştibâh etmeye mahal yoktur. Buna onun tarihi de müsaittir. 923 hicri yıl 1522 miladi yıla müsadiftir ki, o tarihte Sahib Giray Kırım'da değil Kazan'da hanlık ediyordu. Bu yarlık tarhanlık yarlıkları cümlesinden olup onunla 6-7 kişi tarhan ve suyurgal edilmiştir. Bu yarlık mezkûr Saadet Giray Yarlığı'ndan ancak bir sene mukaddem verilmiştir ve bu iki yarlık bazı cihetlerden birbirine müşabihler. Mesela “koluş, koltka, besenç” kelimeleri ancak bu iki yarlıkta zikredilmektedirler. Fakat bizim yarlığımız lügat ve gramer cihetinden sair yarlıkların hepsinden aykırı bir mevki tutmaktadır. Biz bunda pek kuvvetli Arabî, Farsî tesirini Türkçe sözlerin cemilerini Farsî dili kavaidine uydurup yapmak gibi garabetler de görüyoruz. Aynı zamanda başka yarlıklardaki imlâ ittirâdsızlığı ve Arapça sözleri merhametsizce tahrif, bizim yarlıkta da yer bulmuştur.

Bu yarlığın dil cihetinden azim kıymeti olduğu gibi, Kazan Hanlığı'nın siyasî, içtimâî ve iktisadî hayatını öğrenmek için de onun büyük ehemmiyeti vardır. Rus müverrih M. Hudyakov, Kazan'da 1923 senesinde intişar eden “Kazan Hanlığı Tarihine Ait Taslaklar” namındaki eserinde Kazan Hanlığı'ndaki memuriyet ve mansıpları verir ki, sistemini tetkik ve tayin ederken mevzuu bahis olan yarlıktan epeyce faydelanmıştır¹⁹.

Bu vesika şimdilik lisan cihetinden hemen hiç tetkik olunmamıştır²⁰. Hâlbuki o meydana çıkar çıkmaz tahriflere maruz kalmıştır. Mesela bu yarlığın

¹⁷ Tatar Edebiyatı Tarihi, I. Cilt, II. Bölük, s. 73.

¹⁸ Tatar Tarihi, Kazan, 1924, s. 72.

¹⁹ [A.g.e.], s. 202-205.

²⁰ A. Aziz, Tatar Edebiyatı Tarihi, I. Cilt, II. Bölük, s. 72.

A. Aziz Bey, Kazan’da 1924 senesinde intişar eden “Tatar Tarihi” adlı eserinde münderiç olan metni ile bizim şu makaleyi yazarken esas ittihaz ettiğimiz “Tataristan’ı Tettebbu Cemiyetinin Muhbiri”nde derc olunan metni arasında azîm aykırılık vardır.

Burada şu aykırılığı gösteren bir cetvel arz ediyoruz:

A. Aziz’in Kitabında	S. Vahid’in Makalesinde
و سيد العظام	و سادات عظام
و قضات الاسلام	و قضات اسلام
و مرالی زولا احترام	و موالی ذویلا احترام
و کلان	و کلاتان
و کشت بابان	و کشتی بابان
و کز بانان	و کذر بانان
و توتقادلان	و توتقاءلان
حکمت	حمت
عن الآفات	عن یلافات
بتکه چ	یتکه چ
بولاسو داغی	بولانس داغی
اول سید	نور سید
باشن اوردیلا	باش اوردیلا
بر داغی	بز داغی
تیرسالارنی	ایرسه لارنی
یوللاریندا اوتورغان لاریندا	یوللاریندا و ایزلاریندا
اولتورغانلارینده تورغانلاریندا	اولتورغانلاریندا و تورغان لاریندا
و جارولارینه	و جاروالارینه
و تعارض	و تقارض
قلته	قلته
دیپ دیپ سیلامسونلار	و املاک لارینه
تغادل	تطاؤل
اوی لارینه	اوی لارینه
کوج بیله	کوج بله
تیرخابله سی	یرخابله سی

سولسون	سوسون
پسیخ ²¹	-
سابولایو	سابولایو
سیخ	سیخ
یحسی سی	یحشی سی
بولدی	بریلدی

Ben aşağıda münderiç tahlilde bu yarlığı evvelce Türkçe asılları ile malum olan ve lâyıkiyla tetkik edilen üç tarhanlık yarlığı (Timur Kutluk, Toktamış ve Saadet Giray yarlıkları) ile mukayese eyledim ve bazı kelime ve tabirleri izah etmeye çalıştım. “Tahlil”de “Toktamış Yarlığı” diye mutlak zikredildiğinde, o hanın Bik Hacı’ya vermiş olduğu tarhanlık yarlığı murad olunuyor. Onun Kral Jogaila’ya yazdığı yarlığı zikretmek icap ettikte, bu ayrıca tasrih olunacaktır.

Yarlığın Tahlili

[E]l-Gâzi Sahib Giray: Yarlığın üst tarafı yıpranıp yırtıldığından, ilk satırın yalnız şu üç kelimesi saklanmış hatta “el-gâzi” kelimesinin elifi de gözüküyor. Sahib Giray’ın yarlığının altındaki “al nişan” (mühür)’da kendisini “es-sultan” unvanıyla tevsim etmesinden istidlal ederek, Seyyid Vahid Efendi “el-gâzi” sözünün sağ tarafında “es-sultan” kelimesinin bulunmuş olduğunu tahmin ettiği gibi Sahib Giray isminden sonra bir de “sözüm” kelimesinin bulunduğu zâhib oluyor. Çünkü diyor, sair yarlıkların hemen hepsinde hanın adını “sözüm” kelimesi takip ediyor. Mesela “Toktamış sözüm”, “Timur Kutluk sözüm”; hatta ancak Rusça tercümelemleri muhafaza edilmiş olan eski Altın Orda yarlıklarında da “Özbek sözüm”, “Taydula sözüm” Berdibek sözüm” manasına gelen “Berdebe kovo slovo”, “Taidulino slovo”, “Asbekovo slovo” gibi Rusça sözler mevcuttur. Bence Seyyid Efendi bu tahminlerinde tamamen isabet etmiştir. Şu “sözüm” kelimesinin han yarlıklarının lâ-bûdd mina bir unsuru olduğu içindir ki, Profesör İ. Berezin, Kırım Hanı Saadet Giray’ın baş tarafı yırtılıp kaybolan kısmında mutlaka “Saadet Giray sözüm” ibaresinin bulunduğunu pek haklı olarak iddia ediyor²².

²¹ A. Aziz Bey bu kelimeyi gerek bu eserinde gerek “Tatar Edebiyatı Tarihi”nde (I. Cilt, II. Bölük, s. 73) nedendir hep “پسیخ” şeklinde yazıyor. Hâlbuki onu ne İ. Berezin (Tarhanlık Yarlıkları, s. 19, 20, 54) ne de Seyyid Vahid Efendi böyle okumuyorlar.

²² “Toktamış, Timur Kutluk ve Saadet Giray’ın Tarhanlık Yarlıkları” isimli eseri, Kazan, 1851, s. 16.

Ve ümera (امرا): Bu söz sair yarlıklardaki “bikler” (bekler) kelimesi yerine kullanılmıştır. Zaten muhtelif Türk devletlerinde “emir” ile “bek” kelimeleri hemen hemen aynı manalarda kullanılmıştır. Bazen Arapça “emir”i Türkçe vererek “bik” demişler ve bazen “kaba” Türkçeden sakınmak için “bek”i “emir”e çeviren olmuştur. “Beklerbeki” de “emirü-‘l-ümera” demektir. Lazar Budagov hem “emir” hem “bik” kelimesini Rusça “knez” sözüyle tercüme ediyor²³. “Knez” sözü “asilzade”, “emir”, “başbuğ” “derebeyi” manalarına geldiği gibi “emir” ve “bik” sözleri de eskiden aynı manaları hâmil olmuştur. Bizim yarlığın “ümera” (emir’in cemî) kelimesinin muadili olan “bikler” Timur Kutluk, Toktamış ve Saadet Giray yarlıklarında memuriyet ve mansıpları biraz tafsil ile kaydedilmiştir. Birincisinde “min, yüz, on beklerige”, ikincisinde “daruga beklerige”, üçüncüsünde “tümen, bin, yüz, on bilgen oğlanlar, biklerine” denilmektedir.

Ve hükkâm: “Hâkim”in cemîdir. Emir-beklerden aşağı pâyede olan yüksek memurlar murad olacak. Bu söz mesela sair yarlıklardaki “darugalar” sözüne mukabil olabilir. Darugalar asıl Türk-Moğol yurtlarında zamanımızın valileri kabilinden memurlar idiler ki, vazifeleri de ezcümle ahalinin istatistiğini almak ve salık (vergi) toplamak idi²⁴. Bu halde “hükkâm”ın müfâdı “darugalar” (valiler) olur. İran’da bugüne kadar “hükümran” sözü baş valilere ve âdî valilere itlak olunuyor²⁵.

Ve sâdât-ı azam (Yarlıklarda galat olarak seyyidat yazılmıştır): Seyyid kelimesinin cemîdir ki, seyyid unvanı Kazan Yurdu’nda yüksek dini mansıp sahiplerine itlak olunuyordu. Bu unvan ne Altın Orda’da ve ne Kırım’da bulunmadığından biz ona sair yarlıklarda tesadüf etmiyoruz. Burada “sâdât”ın cemî sigasıyla kullanılması gösteriyor ki, Kazan Yurdu’nda aynı zamanda birkaç “seyyid” bulunmuştur. Tarihçi M. Hudyakov da bu fikre meyyaldir²⁶.

Ve kuzât-ı İslâm: Bu manayı ifade eden tabirler Timur Kutluk Yarlığı’nda “kadı müftülerige”, Toktamış Yarlığı’nda “kadı muhtesiblerige”, Saadet Giray Yarlığı’nda “ve kadı muhtesiblerige” tarzında mezkûrdur.

Ve mevâlî-yi zevi’l-ihtram (Yarlıkta yanlış olarak zûy-ı ihtiram suretinde yazılmıştır): Bundan murad Kazan Yurdu’nda mütenevvi unvanlar taşıyan ruhanîler, mollalar olsa gerek. Zaten “molla”, “mevlana” kelimeleri din adamlarına itlak olunurdu. Kazan memleketinde şeyh, molla, (mevla), imam, derviş, hacı, hafız (abız), danışmend, şeyhzâde, mollazâde unvanlarını hâmil

²³ Türk Lehçelerinin Mukayeseli Lügati, Petersburg, 1869.

²⁴ İ. Berezin, Farhanlık Yarlıkları, s. 45.

²⁵ L. Budagov’un mukayeseli lügati.

²⁶ Kazan Tarihine Ait Taslaklar, Kazan, 1923, s. 189.

olan din adamlarının bulunduğunu biz Rus vakayinamelerinden öğreniyoruz²⁷. Bu nevi ruhanileri Timur Kutluk Yarlığı “meşayih sufilerige” diye, Toktamış Yarlığı “şeyh meşayihlerige” diye, Saadet Giray Yarlığı “meşayih sufilerige” diye tabir ettiği halde, bizim yarlığımız hepsine toptan “ve mevâlî-yi zevi'l-ihitiram” (muhterem mollalar) demekle iktifa ediliyor.

Ve erbâb-ı vekâlâtân ve makamân: Bu ibareyi Seyyid Vahid Efendi “vekâlet sahiplerine ve mahallerindeki memurlara” diye tercüme ediyor. “Vekâlet ve makam sahiplerine” diye tercüme edilse daha doğru olacak. Olacak amma, fakat bundan maksadın ne olduğu yine anlaşılmayacak. Başka yarlıklarda da bu ibarenin mukabilini bulmak müşküldür. İlerisine geçiyorum.

Ve ilçiyân: İlçinin ne olduğu bellidir. İki yurdun, halkın arasını illeştirmeye bazı barıştırmaya vasıta olan adam demektir. “İlçi” kelimesi Saadet Giray Yarlığı'nda “yürür, aşur ilçî yolavçılarığa” ibaresinde mezkûrdur.

Ve bağçiyân: Bu kelimeyi Seyyid Vahid Efendi şu şekilde okuyub, “bahçeciler” diye açıyor. Yarlığın elimdeki fotoğrafında bu söz açıkça okunmadığından Seyyid Efendi okuyuşunun doğru olup olmadığını kestiremiyorum. Bunun “bağşiyân” olması da pek muhtemeldir. “Bağçiyân” olursa bile ben bundan murad bahçeciler olmadığı fikrindeyim. Zannımca “bağçiyân” kelimesi bağ, bahçe memuru manasına gelen “bağçı”nın değil, “bağşi” (bakşı)den bozulmuş olan “bağçı”nın cemîdir. Eski vesika ve kitaplarda bu kelime “bahşi” ve “bakşı” tarzlarında yazılıdır. Bu söz ezcümle kâtip manasına da gelir. “Türkistan hanlarının kâtiplerine dirler ki, hiç Farsî bilmeyler”²⁸. V. Radlov, “Bakşı” maddesinde bunun Kumancada kâtip manasında olduğunu yazıyor²⁹. Kırım Hanlığı'nda da “bahşi”nin kâtip manasında kullanıldığı ora hanlarının yarlıklarından anlaşılıyor. Ezcümle Saadet Giray Han Yarlığı'nın sonunda “Gazi Bahşi bittim”³⁰ deniliyor ki, bunun kâtip ya da serkâtipten başka bir şey olmadığı aşikârdır. Kazan Hanlığı'nda da “bakşı” (kâtip)'ların bulunduğu şüphe yoktur. Ezcümle Karamzin Tarihi'nde Kazanlı “Bözge Bakşı” zikrediliyor³¹. M. Hudyakov, Kırım Hanlığı ile müşabehetiyeyi göz önünde tutarak olsa gerektir ki, Kazan'dan ecebi devletlere gönderilen elçi heyetinin alelaide bir beg, bir oğlan, bir de bakşı olmak üzere üç kişiden teşkil edildiğini ve sonuncusunun Ruslardaki “dyak”

²⁷ Rus Vakayinameleri Mükemmel Mecmuası, C. XIX, s. 391.

²⁸ El Lügatü'l Nevaiyye ve'l-İstişhâdâtü'l Çağataiyye, Petersburg, 1868, Zelyaminov-Zernov neşri.

²⁹ Türk Lehçeleri Lügati Tecrübese, Petersburg.

³⁰ Bittim, yazdım demektir.

³¹ Rusya Devleti Tarihi, VII. cilde ait haşiyeler, rakam 181, s. 31.

vazifesini gördüğünü yazıyor³². Moskof Devleti'nin “dyak”ı ise serkâtip demektir. “Bağçiyân” kelimesinden murad olan memurların bakışlar olduğunu onun “ilçiyân” kelimesi yanında zikredilmesiyle de teyit ediyor. Kırım hanlarının Moskof ve Polonya hükümdarlarına yazdıkları yazılarında (yarlıklarda) da “bahşı” elçiden sonra zikrediliyor. Canıbek Giray Han'ın Lehistan kralına yazmış olduğu yarlığında “Uluğ ilçimiz ve hem uluğ bahşımızın barça ağızdan söylegen sözlerimizge itimad idüb...” denildiği gibi³³ Devlet Giray'ın yine aynı yurdun kralına yazdığı yarlıkta “İşbu bargan uluğ elçi hem uluğ bahşı ve hem **تیمزکه** [bitimizge?] itimat kılub” deniliyor³⁴.

Ve keştî-bânân: Farsî “keştî-bân” kelimesinin cemîdir ki, gemiciler demektir. Başka yarlıklarda bu kelimenin mukabili Türkçe olarak mezkûrdur. Timur Kutluk Yarlığı'nda “gemicî köprüncilerine” denildiği gibi³⁵ Saadet Giray Yarlığı'nda da “gemicî köprüncilerine” deniliyor. “Gemicî” manasına gelen söz Rusçaya tercüme edilen Altın Orda yarlıklarında da mevcuttur (mesela birinci yarlıkta)³⁶. Gemicilerden murad memleketin suyollarının baş memurları olduğunu İ. Berezin tahmin ediyor³⁷. M. Hudyakov'un, “keştî-bân”ı tarlalardan vergi toplayan memurlar diye tarif etmesi³⁸ büsbütün yanlıştır.

Ve güzer-bânân: Seyyid Vahid Efendi bu kelimeyi “sokak memurları” diye tercüme ediyor. Bir Farsî lügatte “güzer-bân” sözü “geçitci, geçitlerde vergi toplayan memur” diye tarif ediliyor. Ne Altın Orda da ne de ondan ayrılıp teşekkül eden ordalarda “sokak memuru” unvanlı bir memurun bulunduğu tarihi vesikalardan anlaşılmadığından ben Seyyid Efendi'nin izahını doğru bulmuyorum. M. Hudyakov da Seyyid Efendi'nin anlayışına tâbiyen “güzer-bânân”dan murad, polis memurları olduğu yazıyor³⁹. Yukarıda başka yarlıklarda “gemicî”den sonra köprücünün zikredildiğini gördük (Timur Kutluk ve Saadet Giray Yarlıkları). Bizim yarlığımızda ise “gemiciler” manasına gelen “keştî-bânân” kelimesinden sonra “güzer-bânân” sözü yazılıyor. Köprü bir nevî güzergâh (geçilecek yer) olduğundan, burada “güzer-bânân”dan murad mutlaka “köprücüler” köprü memurları olacaktır. Yarlığı yazan bakşı “köprücü”yü “güzer-bân”a çevirmekle büyük hataya düşmemiştir. Zira tasvirî maksat ile olsa

³² Kazan Tarihine Ait Taslaklar, s. 202.

³³ Kırımga Dair Yazular, Petersburg, 1864, s. 27.

³⁴ Yine orada, s. 33.

³⁵ Merhum İbrahim Halfeoğlu da “Fundruben des Orients” mecmuasındaki izahlarında “gemicî” kelimesini “keştî-bân” sözü ile izah ediyor.

³⁶ V. Grigoryev, Rusya ve Asya Mecmuası.

³⁷ Tarhanlık Yarlıkları.

³⁸ Aynı eser, s. 203.

³⁹ Aynı eser, s. 203.

da köprüye “güzergâh” itlak olunması mütearifedir. Mesela Sufî Allahyâr “Sebâtü'l Âcizîn”inde:

Cehennem üzere bir köprün irür, ah
Oşal köprün sırat atlığ güzergâh
diyor.

Ve tutkavulân: Tutkavulun Farsîce cemîdir. Bu kelimenin müteaddit manaları olmakla beraber burada murad olan manası, “hudut muhafızları, muayyen mahallerde gelen gidenleri tutan, teftiş eden bekçiler”dir. Rabguzî, Kıyasü'l-Enbiya'sında: “Kaçan Mısırğa yettiler irse, tutkavullar Yusuf (a.m.)'ga haber kıldılar” deniliyor⁴⁰. Timur Kutluk ve Toktamış yarlıklarında “Bukavul tutkavullarga”, Saadet Giray Yarlığı'nda ise “karavul tutkavullarına” ibareleri mevcuttur.

Ve tamgacıyân: “Tamgacı”nın Farsîce cemîdir. Tamga sözünün iki manası vardır. Biri nişân ve alâmet. Kelime bu manasıyla bütün Türk kavimlerinde zamanımıza kadar kalabilmiştir. Cenup Türkçesinde zebân-zedi “damga”dır. Eski zamanlarda Türklerde her kabilenin kendine has bir tamgası olurdu. Bugün Fransızca “arma” kelimesi bedeline Türkçe “tamga” kelimesi kabul olunursa ne kadar isabet edilmiş olurdu! Tamganın diğer manası da tüccardan, yolculardan alınan gümrük resmi ve vergidir. Babürnâme'de böyle yazılıdır: “Burunak niyet kılıp idim kim rana sana kafirge zafer tapsam tamganı müselmanlagra bağışlay. Tövbe esnasıda Derviş Muhammed Sarban bile Şeyh Zîn tamga bahşişi yad birdiler. Didim kim yahşi yad birdiniz, iligimizdeki vilayetlerde müselmanların tamgası bahşiş boldı”⁴¹. Burada “tamga” sözleriyle elbette nişân ve alâmet değil “bir nevî vergi, gümrük resmi” ifade ediliyor. Aynı eserde Farsça olarak “که درهیچ شهر و بلد و راه و کذر و ممر و بندر تمغا”⁴² [Ferman sâdır şod ki der hiç şehri ve beledi ve râh ve güzer ve memerr ve bender tamga negirend ve nestanend] denilirken de vergi ve gümrük göz önünde tutulduğu aşikârdır. Timur Kutluk Yarlığı'ndaki “burla tamgası” ibaresinde mezkûr “tamga” kelimesinin müfâdi de şüphesiz vergidir ki, bağ vergisi demektir⁴³. Türkçe olan “tamga” sözü yalnız Farsçaya geçmekle kalmayıp, hatta Rusça “tamojnya” [таможня] kelimesinde de izini bırakmıştır ki, bugün “gümrük idaresi” manasında kullanılan bu kelimenin Rusçaya uydurarak tamga kelimesinden yapılan ism-i mekân olduğunda şüphe yoktur. “Tamojnya” tamga basılacak yahut tamga (gümrük resmi) alınacak mahal

⁴⁰ Kazan, 1899 sene tabı, s. 176.

⁴¹ Babürnâme, Kazan, 1856 tabı, s. 406.

⁴² Yine orada, s. 408.

⁴³ V. Radlov'un izahı (Rus Atikıyyât Cemiyetinin Şark Kısımının Yazıları, C. III, sene 1888).

demektir. Rus dilinde “nya” lâhikasıyla yapılan ism-i mekânlar eksik değildir. Yukarıda mezkûr üç yarlığın üçünde de “tamgacı tartnakçılara” ibaresi yazılıdır.

Biz daği soyurgab (Biz dahi soyurgab): Soyurgamak, “inam, ihsan etmek” demektir. “Soyurgal” inam, ihsan ve ayrıca imtiyazlara mazhar olmuş adam. “Biznin han ağalarımız soyurgab, tarhan kılğan”, “Muhammed biznin soyurgal bolup, tarhan bolup tursun didimiz” (Timur Kutluk Yarlığı). Besâ pes Bik Hacı Bulay soyurgayım tip” (Toktamış Yarlığı). “Bu avcısı bizge tüfenkçi olduğu sebebden soyurgal bolup, azad, tarhan tidik” (Saadet Giray Yarlığı).

Kişilerine ve karalarına: “Kişileri” uşak, hizmetçi ve tebaaları demektir. Bugün şimal Türkçesinde “kişileri” hâlâ bu manada da kullanılır; cenup Türkçesinde “adamları” sözünün aynı manada kullanıldığı gibi. “Karalar” (karaları), hayvan, mevâşi ve davarları demektir. Çağataycada “kara” sözünün bu manada kullanılması pek şâyidir. “Sansız hamd ü senalar izzı azzü cellega kim bizlerni âdem yarattı tâ ki kara yaratmadı” (Kıyasü'l-Enbiya, Rabguzî kitabının iptidasında); “İkinci yıl yılık karalarını sattılar” (aynı kitap, s. 162); “Tavar karaların ulak tutmasunlar” (Timur Kutlu Yarlığı); “Tatar tavarıcısına ve tavar karaga zarar ve ziyân kılır bolsalar” (Gazi Giray Han’ın Litvanya Dükü Sigismund’a yazdığı mektubu)⁴⁴. Kırgızlarda “kara” kelimesi hâlâ bu manada dahi kullanılmaktadır. “Filannın üç dört karası bar” deniliyor ki, onun şu kadar hayvanı var demektir.

Ve çarvalarına: Bu yarlıktaki en meraklı kelimelerin biridir. A. Aziz Bey bunu sair yarlıklarda tesadüf olunmayan garip kelimeler sırasında zikrediyor⁴⁵. Seyyid Vahid Efendi “karalar” sözünü hata olarak “yerler” (bazı toprakları) diye izah ederek, “çarvaları” kelimesini “hayvanları” diye izah ediyor. Hâlbuki “karaları”ndan murad hayvanlar olduğu ispat edilince, “çarvaları” sözünü o manaya hamletmeye yol kalmıyor. Bu halde “çarva”dan murad ne olacak acaba? Fikrimce bu kelime (onu “çarva” tarzında okumak kabil değilse bile) bugün Kazak-Kırgız lehçesinde kullanılan ve bazen “şarva” telaffuz edilen “çarva” kelimesinin bozması olacaktır. Bu söz bir ferdin yahut cemiyetin (bahusus hayvan besleyici ve ekinci halkın) bütün iktisadî hayatının kuruluşunu ifade eder. Almancada bu sözün mukabili “wirthschaft” kelimesidir, bir Rusça-Kırgızca lügat kitabı Rusça “hozyaystvo” [хозяйство=ekonomi] kelimesini “çarva” kelimesiyle anlatıp pek isabet etmiştir.

“Hozyaystvo” ise tıpkı “wirthschaft” kelimesinin ifade ettiği manaya delalet eder. Burada “çarva” sözünün bulunması, yarlığı yazan yahut yazdıranın

⁴⁴ Kırımğa Dair Yazular.

⁴⁵ Tatar Edebiyatı Tarihi, I. Cilt, II. Bölük, s. 74.

belagatini gösteriyor. Zira tarhan ve soyurgal edilenlerin mülkünde bulunup el değdirilmesi caiz olmayan en mühim şeyleri saydıktan sonra bir de bunların hepsini şâmil olan bir kelimenin kullanılması müddeayı daha ziyade takyid ve takviye eder.

Ferd-i min'l-âfât (mine'l-âfât olacak): Bunu böylece, yani olduğu gibi okursak pek manasız bir söz olacaktır. Seyyid Vahid Efendi bu sözü “hiç kim” diye tercüme ediyor ve geçiyor. “Ferd” kelimesinde “hiç kim” (kimse) manası andıran ince bir fark varsa da “el-âfât” kelimesini ne yapacağız? Yarlığın kâşifi bundan hiç bahsetmiyor. İlk önce şunu kaydedelim ki, bu yarlıkta Arapça kelimeler fevkalade merhametsizce tahrif edilmiştir.

Yanlış	Doğrusu
وأمرأ	وامرا
و سادات	و سادات
ذوي الاحترام	ذوى الاحترام
وكال تان	وكالتان
ومقمان	ومقمان
حمت	حميت
عن يلافات	عن الأفات
داخل	دخل
و تقارض	تعارض (تعرض)
قراجات	خراجات
و الماك	و املاك
موبارك	مبارك
ورواج	ورواح ⁴⁶
و مشاراليم	و مشاراليهم ⁴⁷
سفر	صفر

⁴⁶ Seyyid Vahid Efendi bu kelimeyi cim ile okuyor. Vakıa “ha”nın altında noktamsı bir şey gözükyorsa da, bu ancak “sehv-i nâsîh” olacak. Zira “gudüvv”ün mukabili “revâh”dır ki, buraya “revaç” kelimesinin konulması hiçbir tarifile tevcih edilemez.

⁴⁷ Bu Seyyid Efendi “müşarileyhim” okuyorsa da, ben “müşarünileyh” tarzında okumak kabildir zannındayım.

Görülüyor ki, bunların içinde gayet fahiş galatlardan vardır. Hele “elmak” kelimesi filvaki “emlâk” yerinde kullanılmış ise (ki öyle olduğu pek kuvvetli bir ihtimaldir, zira “mal” kelimesi yanına konulmuştur) bu tamamıyla avamın “memleket”i “melmeket”, “kibrit”i “kirbit”, “Meryem”i “Meyrem” telaffuz etmesine benzer. Şu hata sevap cetvelinden açıkça görünüyor ki, bu yarlığı yazanın Arapçası “ağızdan kapma”dır. Arapçası “emlâk”ı “elmak”a kalp edercesine “ağızdan kapma” olan bir münşinin “mine’l-efrâd”ı “mine’l-âfât” (onu da min yalafat şeklinde yazarak) kalp etmesi müstebad sayılabilir mi? Bence hiç müstebad değildir. “Ra”sı açıkça telaffuz edilmeyen “efrad” kelimesi “âfât” kelimesine ne kadar benziyor! Demek oluyor ki, burada “ferd min yalafat” sözü “ferd-i mine’l-efrad” sözü yerine kullanılmıştır ki, şu sonuncu tabir hakikaten “hiç kim” (kimse) manasındadır.

Yasak, kalan, salıĝ müsemmâ salmasunlar: Timur Kutlu Yarlığı’nda “kalan, müsemma, salıĝ, بوج [buraç ?], haraç almasunlar” ibaresi, Saadet Giray Yarlığı’nda “yasak, kalan tip tilemesün, almasunlar” ibaresi mevcuttur. Birinci ibareyi Radlov, “kalan tesmiye edilen toprak vergisi, vergi (salıĝ) ve mesarif” diye izah ederek “kalan” tabirini üç nevî verginin hepsine tamim ediyor⁴⁸. İ. Berezin’e göre, “kalan” hem toprak vergisi hem âdî vergi manasına gelir ve Azerbaycan şivesinde de “kalan” telaffuz olunurmuş⁴⁹. Gerek Berezin’in gerek L. Budagov’un dediğine göre, Kazan lehçesinde “kıla” ve “kula” kelimeleri “toprak vergisi manasına gelirmiş⁵⁰. Filvaki “kıla” kelimesinin toprak ve su kirasının bedeli manasına olarak bugün de bazı Başkırt oymaklarında kullanılmakta olduğunu öğrendim.

Koluş, koltka, baç: Saadet Giray Yarlığı’nda “koluş koltkası” ibaresi mevcut olduğu gibi “koltka, kolıga, kolga, kolka” kelimeleri aynı manaya delalet etmek üzere Kırım Hanlığı’na ait sair tarihî vesikalarda da vardır⁵¹. Demek oluyor ki, bu kelimelere şimdilik ancak Kırım tarihî vesikalarında tesadüf edilmiştir ve bugüne kadar manalarını da kimse hakkıyla anlayamamıştır. Berezin, Saadet Giray Yarlığı’ndaki “kolşı” kelimesi hakkında

⁴⁸ Rus Atıkiyyât Cemiyetinin Şark Kısmının Yazıları, C. III, s. 35.

⁴⁹ Tarhanlık Yarlıkları, s. 40.

⁵⁰ Yine orada ve Budagov’un “Mukayeseli Lügat”inde.

⁵¹ Mezkûr “Kırımga Dair Yazular” mecmuasında bu kelime şu dört türlü şekilde 76 defa zikredilmiştir.

“ihtimal köle, uşak manasında olan “kolçı”dan bozulmuştur” diyorsa da⁵² gerek bu sözün bizim yarlığımızda “koluş” şeklinde yazılması, gerek kelimenin her iki yarlıkta vergileri ifade eden kelimeler sırasında bulunması, Kâzım Bek’in şâkirdinin bu faraziyesini cerh etmektedir. Yine aynı tettebbucu “koltka” sözünün esir, köle manasında olduğunu iddia ediyorsa da⁵³ elbette yanlıştır. Bir kere o “koltka”nın Türkçe’de esir, köle manasına geldiğini hiçbir şahit, misal ile teyit etmiyor. Yine “koltka”nın canlı (zî-rûh) bir nesne olmayıp, aşağıdan yukarıya verilen bir nevî hediye, armağan yahut vergi olduğu Kırım hanlarının mektuplarından açıkça anlaşılıyor: “hazineden başka koltkanı hem birgeysiz”⁵⁴; “iki ulug hazineni ve hem koltka nokratnı bir yirden tilek idüp, ulug çabkunumuz Osman Bekni kün ilgeri yiberdim”⁵⁵; “biş min altun kulgadıp cebrgay ve Ten Kazakların Ten’den çıgargaysız”⁵⁶; “niçaklı hazine ve niçaklı koltga yiberseniz, şolçaklı nimerse yiberdük dip bildirgeysiz”⁵⁷. Kırım ulemasından Süreyya Şapşal Efendi’nin bana şifahen söylediğine göre, “koltka” kelimesi hediye, takaddüme manasında olmak üzere, miladi XI. asırda tercüme olunmuş Türkçe Tevrat’ta da mezkûrmuş.

M. Hudyakov, “baç”ı, koluş, koltka gibi mahiyeti belli olmayan vergiler cümlesinden addediyor. Hâlbuki “baç” gümrük resmi manasına gelen Farsî kelimedir. Eski Buhara ve Hive hanlıklarında baçgîr, baçdâr, baçman unvanları gümrük resmi (baç) toplayan memurların unvanı idi. Baç kelimesi aynı mana ile Kırgızlara malumdur. Seyyid Vahid Efendi “baç”ı gümrük resmi diye doğru tercüme etmiştir.

Ak ve ab zeminlerine: Seyyid Vahid Efendi bu ibaredeki “ak” kelimesini “akça” diye izah ediyor. Vakıa cenup Türkçesinde “ak akça” tabiri mevcut olup, hatta “Ak akça kara gün içindir” meseli dahi kullanılıyorsa da, sade “ak” kelimesinin “akça, para” manasında kullanılması hiçbir Türk lehçesinde yoktur diyorsak hataya düşmeyiz zannındayım. Yarlıkta zahire manasına gelen “süsün” kelimesi olmaya idi ben bu “ak” kelimesini “süt ve süttten yapılan şeyler” diye izah ederdim; zira “ak” bu manada birçok Türk

---

⁵² Tarhanlık Yarlıkları, s. 53.

⁵³ Yine orada.

⁵⁴ Kırımga Dair Yazular, s. 40.

⁵⁵ Yine orada, s. 37.

⁵⁶ Yine orada, s. 62.

⁵⁷ Yine orada, s. 70.

kabilelerinde ezcümle Başkırtlar ve Kırgızlarda da kullanılıyor. “Ab zeminlerine” tabiri, Timur Kutluk Yarlığı’ndaki “yer sularına” tabirinin Farsçasıdır.

Sala harcı yer habalası tütün sanı: Timur Kutluk Yarlığı’nda: “indirici salası bile meşhur bolgan kalasıdın” denilen sözler var. Radlov diyor ki: “sala garbî Türk lehçelerinde pek fazla kullanılan bir kelimedir ve manası da köy ve meskûn yerdir. İdil boyunda “sala” köy manasında olarak, şehir manasında olan “kala”ya mukabil kullanılır. Bu manaya gelen “sala” sözü Litvanya Karaimlerine de malumdur. Kırım’da şimdi bu kelimeyi bilmiyorlarsa da, oradaki “Fevt Sala”, “Ulu Sala”, “Yaka Sala” gibi⁵⁸ köy isimleri gösteriyor ki, “sala” kelimesi vaktiyle orada da kullanılmıştır. Bana kalırsa Rusların komşuluğunda konup göçen Kumanlar, Rusça “selo” [село=köy] sözünü bir teknik ıstılah olarak “sala” şeklinde kabul etmişlerdir⁵⁹. İşte bu faraziyeyle ileri sürerek, o Timur Kutluk Yarlığı’nda bulunan, gerek mezkûr ibaredeki ve gerek “Basa salalarığa” ibaresindeki “sala” kelimesini “köy” manasında telakki ediyor. “Sala”nın köy manasında olduğunu kabul ediyorsak da onun Rusça “selo” sözünden alınması fikrine iştirak edemeyiz. “Sala”nın Rusça “selo”ya lafzen ve manaen müşabeheti onun berikinden bozulmuş olmasını istilzam etmez. Şehir, istihkâm manasına olan “kale” kelimesi “kalamak” (toplayıp biriktirmek, birini diğerinin üzerine komak) masterından gelmişse, köy manasında olan “sala” kelimesinin “salmak” (kurmak, tesisi etmek) masterından alınması neden istibâd edilsin? Kanaatimizce köy manasında kullanılan “sala” halis Türkçe kelimedir; “kale” Arapça “kal’a”nın bozması olmadığı gibi “sala” da asla Rusça “selo”nun bozması değildir. Bu kelimenin vaktiyle Kırım’da da kullanıldığını “Radlov”un getirdiği delilden başka diğer bir delil de ispat ediyor. O da bu kelimenin şehir manasına delalet eden “kirman” sözüne mukabil olarak Kırım hanlarının mektuplarında (yarlık) kullanılmasıdır. Mehmed Giray Han “şartnâme”sinde “tâ ki bulardan başka kirmanlarınız, salalarınızga” deniliyor ki⁶⁰ “sair şehirleriniz ve köylerinize yahut kasabalarınıza” demektir. Şapşal Efendi’nin dediğine göre, “sala” kelimesi “kale”nin mukabili olarak mezkûr Tevrat tercümesinde de mükerreren yâd ediliyormuş. Onun fikrine göre, “sala”

⁵⁸ Rus Atıkiyyât Cemiyetinin Şark Kısımının Yazıları, C. III, s. 31.

⁵⁹ Bir de bunlara eski payitaht Bahçesaray’ın varoşu kabilinden olan “Salaçık”ı da ilave edelim.

⁶⁰ Kırımga Dair Yazular, s. 4.

halis Türkçe söz olmakla beraber, şehrin kale dışarısında bulunan kısmı yani “varoş” manasındır. Bahçesaray’ın “Salaçık”ı işte bundan alınmıştır. İmdi bizim yarlığımızda bulunan “sala” sözü de elbette “sala”dan (köy manasında) başka bir şey değildir. “Sala harcı” köy masarifi yani şu unvan ile maruf bir nevî vergi demektir.

Seyyid Vahid Efendi bunu “aul [avul] salımı” (köy vergisi) diye izah ederken tamamen isabet etmiştir.

“Yer habalası” ibaresindeki “habala” (هه به له okunur) kelimesi, Timur Kutluk Yarlığı’ndaki “kabala” (قه به له okunur)’nın bozmasından başka bir şey değildir. V. Radlov, “kabala”yı “taahhüd” diye izah ediyor; L. Budagov ise “alim satım senedi” diye tarif ediyor. Bu söz Azerbaycan’da “tapu senedi” manasıyla hâlâ da kullanılmaktadır. “Yer” kelimesi toprak manasında olduğundan bu ibarenin manası “toprak alıp satarken yapılacak mukavele esnasında bu tarhanlardan hiç rüsum alınmasın” demek oluyor. Rusça’da bir “kabala” kelimesi vardır ki, borçlu adamı muvakkaten yahut müebbeden köle makamında tutmak demektir. Bir de bu kelimedenden alınmış olan “kabalnaya zapis” [кабальная запись] tabiri mevcuttur. Bu ise “kabala” yani “kulluk mukavelenamesi” demektir. Ruslar bu kelimedenden fiiller de iştikak ettirmişlerdir. Ş. Sami Bey, Kamus-ı Türkî’de “kabala” maddesinde ezcümle “Musevilerin kendi cemaatlerine ait olmak üzere et gibi bazı müstehlikattan verdikleri rüsum” diyorsa da, İstanbul Darülfünunu müderrislerinden Avram Galanti Efendi’nin bana şifahen beyan ettiğine göre, bu nevî cemaat vergisi manasına gelen kelime “kabala” değil “gabela”dır. Herhalde “kabala”, “gabela” kelimeleri birbirine pek yakın manalara delalet eden, lafzen teşâbüh eden kelimelerdir. “Kabala” sözünün imlası Arapçalaştırılmasına rağmen Arap kelimesi olmasında ben iştibâh ediyorum. Galanti Efendi’nin dediğine göre, “gabela” kelimesi de İbrani bir kelime değilmiş.

“Tütün sanı” ibaresindeki “tütün”, “duman”; “san” ise “adet, sayı” demektir. “Tütün sanı”ndan murad, tunkluk yahut bacasından duman çıkan (meskûn olan) hane sayısından alınan vergidir.

Süsün ve ulûfe tilemesünler: Timur Kutluk Yarlığı’nda aynen bizim yarlığımızdaki ibare, Toktamış Yarlığı’nda “avlag süsün tilemesünler” diye, Saadet Giray Yarlığı’nda “süsün ulûfe yimesünler” diye yazılıdır. “Süsün” kelimesi hakkında V. Radlov; “İçirilir şey manasında ise de, umûmen yorgun

yolcuya takdim olunacak yemek ve içime de ıtlak olunur”⁶¹ diyor. “Süsün” insan azığı, zahire manasında olursa ulûfe de (Arapça) hayvan azığı, yem demek oluyor.

Küç, besenç, zahmet, yuncuğ tığürmesünler: İleride Seyyid Vahid Efendi “besenç” (بسنچ) yerine “seç” (سج) diye okumuştur. İ. Berezin, Saadet Giray Yarlığı’ndaki “tâ ki küç, besenç, yuncuğ, zahmet tığürmesünler” ibaresinde bulunan “besenç”in “basmak” fiilinden iştikak ettiğini ve “tazyik, sıkıştırma” manasında olduğunu yazıyor⁶². Seyyid Vahid Efendi de bu sözü Kazan Türkçesiyle “kasnıklık: tazyik” diye izah ediyor ve “seç” diye okuduğu kelimeye de aynı manayı veriyor. Berezin’in iştikakı ve her iki tettebbucunun izahı dürüsttür, fakat kelimeyi okuyuşları hatalıdır. Velyaminov-Zernov ve Hüseyin Efendi Feyizhan, Kırım hanlarının mektuplarında bulunan bu kelimeyi “nun” ile “basınç” tarzında okuyorlar. “Bazargan barışup kileşgey, küç besenç körmegeyler”, “barça bizge sanlu kişilerimizden küç besenç kılıp malların alsalar”, “memlâkâtınızda küç besenç bolsa, size de bir eksüksüz tolagaysız”⁶³. Asıl dürüstü böylece “nun” ile okumaktır. “Basınç” sözü “tazyik ve sıkıştırma” manasında olarak, Kırım’ın bazı mahallerinde hâlâ da kullanılmaktadır; fakat ekseriya “yasınç” sözü ile birlikte istimal edilir, yani “yasınç basınç” denilirmiş. Bizim yarlığımızda bu sözü “besenç” [بسنچ] okumak pek kabildir. Yarlıkta iki defa mezkûr bu kelimenin birincisinde alt tarafta “be”nin bir noktası “sin”in o zaman modasına tâbiyen konulan üç nokta, “cim”in üç noktası açıkça gözükyor. Bundan maada yukarı tarafta, “cim”den mukaddem bir diş vardır ki, bunu “nun” noktasının merkezi olarak telakki etmemize hiçbir mani yoktur. “Nun”un noktası sadece zühûl yüzünden yahut karineden anlaşılacak diye konulmamıştır. Nitekim aynı kelime ikinci defa tekrar edilirken ne alt taraftan ne üst taraftan hiçbir nokta konulmaya lüzum görülmemiştir. Hülasa, yarlıktaki bu kelime her iki yerde “besenç” okunmalıdır. Seyyid Efendi’nin ikinci defa bu sözü “seç” diye okuması, A. Aziz Bek’in bu sözü “siç” diye okumak pek mümkündür demesi ise⁶⁴ yalnız dikkatsizlik eseri sayılmalıdır.

⁶¹ Rus Atıkiyyât Cemiyetinin Şark Kısımının Yazıları, C. III, s. 65.

⁶² Tarhanlık Yarlıkları, s. 54.

⁶³ Mehmed Giray Han Şartnâmesi, Kırımğa Dair Yazular, s. 4.

⁶⁴ Tatar Edebiyatı Tarihi, I. Cilt, II. Bölük.

“Yuncuğ” kelimesi “yunçuğ” şeklinde Saadet Giray Yarlığı’nda mezkûr olduğu gibi, Toktamış Yarlığı’nda “yuncuğ” şeklinde yazılıdır⁶⁵. Bunun fiili “yunçumak”, “yunçutmak” olduğundan, şu sonuncu yazılış daha doğrudur. Bu fiiller Başkırt şivesinde kalın telaffuz ediliyorlarsa da, V. Radlov’un sabit edişine göre, Tobol Türkleri şivesinde ince telaffuz ediliyormuş⁶⁶. Bu “yunçumak”, “yunçutmak”; “incitmek, eziyet vermek, taciz ve tazîb etmek” manalarına gelir. “Yuncuğ, yunçuğ, yencuğ, yençuğ” kelimeleri ise han yarlıklarında “incitme, tazîb ve taciz etme” manasına fiilden yapılmış isim olarak kullanılmış ise de, V. Radlov “yuncuğ”un kısaltmış şekli olan “yunçi” kelimesini sıfat olmak üzere “zayıf, yorgun” diye tarif ediyor⁶⁷. Divan-ı Lügati’t-Türk’te de “yuncuğ” sözü sıfat olarak kaydedilmiştir ve manası da “zayıf” diye anlatılmıştır⁶⁸.

Yarlığın Şu Tahlile Göre Tercümesi

(Es-sultan) el-Gâzi Sahib Giray (sözüm):

Beglere, darugalara, büyük seyyitlere, İslâm kadılarına, muhterem din ricaline, vekâlet ve makam erbabına, elçiler ve bakışlara (bitikçilere), köprücülere, tutkavullara, tamgacılara, Kazan Yurdu’nun âfetlerden ve belalardan mahfuz olmasını istediğimiz umûm ülke ve vilayetlerinde yaşayan ahaliye bu ferman eriştikte sözüm şudur: Bu Muhammed oğlu Şeyh Ahmed, yine Şeyh Ahmed’in oğlu Abdal, yine Seyyid Ahmed, onun küçük kardeşi⁶⁹ Muhammed’in oğlu Musa, Seyyid oğlu Yakub, onun küçük kardeşi Bolanıs, yine küçük kardeşi Nur Seyyid, işte şu yedi kişi bize gelerek baş urdular ki, onlar bundan mukaddem han ağalarımızdan tarhanlık almış zatlar imişler. Biz dahi şu mezkûr kimseleri Tanrı Teâlâ’nın rıza ve yine Muhammed Resulullah’ın şefaati için tarhan kıldık. Bundan böyle mümaileyhlerin yollarda, izlerinde, seferlerinde, ikametlerinde, oturduklarında ve kalktıklarında onların adamlarına (uşak ve hizmetçilerine) hayvan-davarlarına, yüklerine (hamule) ve umûmen

⁶⁵ İ. Berezin, Tarhanlık Yarlıkları, s. 14.

⁶⁶ Türk Lehçeleri Lügati Tecrübese, III. Cilt, “yunçi”, “yunçimek” maddeleri.

⁶⁷ Yine orada.

⁶⁸ Yuncuğ iş, yuncuğ er maddelerine bak (C. III, s. 31).

⁶⁹ “Eni”, “ini” Şark Türkçesinde “küçük kardeş” demektir ki, mukabali “ağa”, “aka”dır.

iktisadî hayatlarına hiçbir fert herhangi bir tarikle müdahale ve taarruz kılmasınlar! Vergi (yasak), kalan tesmiye edilen salık (vergi), koluş, koltka denilen hediye ve takaddümler, gümrük resmi ve masarif istemesinler!

Mal ve emlâklarına, süt mahsulatına, toprak ve sularına el uzatmasınlar! Evlerine zorla elçi ve misafir kondurmasınlar! Köy masarifi, toprak tapusu, tütün (hane) hesabı diyerek hiçbir şey almasınlar! Zahire, yem istemesinler! Onlara hiçbir cihetten ziyan ve zarar dokundurmasınlar! Onlar feragat ve istirahatle yaşayıp, sabah ve akşam, gece ve gündüz bize ve bizim neslimize dua ve alkış kılsınlar! Onlara hiçbir türlü zor, tazyik, zahmet ve cebir yapılmasın! İmdi böyle denildiğine bakılmaksızın yarlığa kulak vermeyip, onlara zor, tazyik, zahmet ve cebir yapan adamların kendilerine hiç iyilik olur mu? (Elbette olmaz) diyerek al nişanlı (mühürlü) yarlık verildi.

Tarih dokuz yüz yirmi dokuz senesi, mübarek Safer ayının on üçüncü günü idi. [1 Ocak 1523].

قازان يوردنده بولونش تاريخي بروئيه

صاحب كرامى خان يارليغى

عبدالله بطل

۱۹۲۰ سنهسى يازنده تاريخ معلمى سيد واحد افندى قازان يوردنده بر كويده مهم بر تاريخى وثيقه (صاحب كرامى خانك تاريخانلىق يارليغى) بولمىشى. ۱۹۲۵ سنهسى قازانده چيغمش اولان «تاتارستانى تبليغ جعميتىك مخبرى» اسمنده كى روسجه مجموععه نك ۱-۲ صايلرنده يارليغك كاشفك بو وثيقه دأر مقاله سنى، وثيقه نك قو توغرافى، زوسجه وقازان لهجه سيلاه ترجمه سنى كوردك . بو يارليغه دأر سوز سويله مەدن واونى تحليله كيريشمه دن اول عمومأ « يارليقره نك ناصل وثيقلر اولديغنه دأر بر ارچه معلومات ويرمىي مناسب بولويورز .

يارليقره عمومى بر نظر — « يارليغ ، يارليق ، يرليغ » امر ، بو يوروق معنا سنده كلديكى كى ، امر و فرمانى احتوا ايدهن يازى يه ده اطلاق اولونور . « ربغوزى » قصص الانبياسنده « يونس عه م مناجات قيلدى : الهى آلا رسوز منى قبول قيلماسانى قىلاين ؟ يرليغ كيلىدى : بلا يبار كايين » دنيليور ، كه [۱] بوراده « يرليغ » البت « امر ، فرمان » معنا سنده . « محمود الكاشغرى » ايسه ، « يرليغ » كله سنى « حكمدار ك يازيسى و امرى » ديه ايضاح ايدسيور كه [۲] ، كله نك هرايكى معنا سنى آكلاتيور ديمكدر . كوروليور كه ، بو ، خالص تور كجه بر كله در . فقط عنى معنائى افاده ايدهن و لفظأ بوكا مشابه اولان برسوز موغولجه ده ده واردر . جنكيز قاآنك قوردىنى بو يوك تورك موغول قاآنلغنده وصوكرالى اوندن تشعب ايدهن اوردالر (دولتر) ده ده حكمدار ك بو يوروغى و فرمان يازيسى « يارليق » تسميه اولونوردى . بوندن ماعدا ، خانلر ك ، اجنئى يوردلر ك حكمدار لرينه يازمش اولدقلى ديپلوماتيك يازيلرى ده « يارليق » تعبير اولونوردى . مثلاً « آلتون اوردا » خانى « توقتامش » ، ليتوانيا - لهستان قرالى « ياغايلا » يه يازدىنى مكتوبى « يارليق » تعبير ايتديكى كى [۳] ، صوكرالى قريم

[۱] صحيفه ۳۲۲ ، قازان ، ۱۸۹۹ سنهسى طبعى .

[۲] يرليغ : هو كتاب السلطان وأمره بلغة جكل ولا تعرفه الغزبه (ديوان ، جلد ۳ ، صحيفه ۳۱) .

[۳] « ياقشىسى اول بولغاي تيب آلتون نشانلق يارلق توتوق » دنيليور .

خانلرینک موسقوف، لیتوانیا - لهستان حکمدارلرینه یازدقلى مکتوبلری و مخبره لری ده « یارلیق » تسمیه اولونیور [۱] .

یارلیقلرک بر نوعی « تارخانلیق یارلیقلری » درکه، خانلر، بوکی یارلیقلرایله ایسته دکلری آداملری « تارخان » ایدرلردی . تارخان : « ویرکیلردن ودولت خدمتلردن معاف اولان آدم » دیمکدر . « ابوالغازی » یه کوره، تارخان ، کندیسندن هیچ برشی آلینایان و حکمدار (خان) ک اوتاغنه سربسته کیره و سربسته چقان کیمسه یه دینلردی که، بوکی آدامک دوقوز قباحتی عفو اولونور و اونک شوحقوقی دوقوز نسله قادار توارثاً انتقال ایدردی [۲] . « رشیدالدین »، تارخانلغ وقتیه قادینلرده باغشلانور اولدیغی یازیور [۳] . تارخانلق یالکز شخصلره احسان ایدیلیوب ، مؤسسهرده باغشلانیردی . مثلاً « آلتون اورددا » خانلری روس کلیسا و ماناستیرلری مخصوص یارلیقلرایله « تارخان » ایشلدر . « آلتون اورددا » تارخانلیق یارلیقلرندن یدی دانه سنک آنجاق روسجه ترجمه لری محافظه ایدیلشدر : منکو تیور خانک روس متروپولیدلرینه ویردیکی ، ۲) اوزبک خانک متروپولید پترویه ویردیکی ۳) طایدولا خانونک متروپولید ثیاغونوسته احسان ایتدیکی ، ۴) عینی خاتونک متروپولید آله کی یه باغشلادیکی ، ۵) بیردییک خانک شو صوکنجی متروپولیده ویردیکی ، ۶) طایدولا خاتونک متروپولید ایوانه باغشلادیکی ، ۷) نامعلوم برخانک متروپولید میخایله احسان ایتدیکی تارخانلیق یارلیقلری [۴] .

« آلتون اورددا » دورندن ، ۱۴ نجی عصر میلادینک صوکلرینه دوغرو یازیلش اولان اوچ تورکجه یارلیق محافظه ایدیلشمشدر . بونلردن ایکیمی تارخانلیق یارلیقلری اولوب، بری

[۱] « قرمغه دائر یازولر » مجموعه سی ، پتربورغ ، ۱۸۶۴ ؛ ویلیامینوف - زهرنوف وحسین فیضخان نشری .

[۲] « ترخاننک معنی سی بو تورورکیم اول کشیدین هیچ نرسه آلمغای لار ، هر قاجان خان ایشیکینه کلسه هیچ کچی منع قیلماغای : اوزی کبرکای ولوزی چیتغای . اگر کناه ایش قیلسه ، توقوزغه چه سورماغای لار ؛ آندن سونک تا توقوز آرقا بولغونجه شونداق بولغای ، سورماغای لار » (شجره ترکی ، ده مه زون نشری ، صحیفه ۵۵) .

[۳] « بایدوخانورا ترخان کرده و کفته که راه یتاز ، ترخان باشد » (جامع التواریخ ، صحیفه ۲۸۳ ، پتربورغ ۱۸۶۱) .

[۴] و . غریفوریهف : « روسیا و آسیا » مجموعه سنده کی « خان یارلیقلرینک مؤثولغی » آدی مقاله (پتربورغ ، ۱۸۷۹) .

۱۳۹۱ سنه سنده «توقنامش خان» طرفندن «بیک حاجی» اسملی ذاته، دیکری «تیمور قوتلوق» خان طرفندن ۱۳۹۷ سنه سنده «محمد» نامنده کی کیمسه یه احسان ایدیلشدر او چنجی یارلیق ایسه «توقنامش» خانک ۱۳۹۲ سنه سی لهستان - لیتوانیا قارالی یاغایلا (یاغیللو) یه کونده ردیک بر دینلوماتیک یازیدر. شوصوکنجیسی او یغور حروفاتی ایله، برنجیسی ساده عرب حروفاتی ایله، ایکنجیسی هم او یغور هم عرب حروفاتی ایله یازیلشدر. توقنامش خانک تارخانلیق یارلیغک نسخه سی بر قریملی املا کدارک النده ایکن، تملک حقنی اثبات ایدن وثیقه اولق اوزره، او کونلرده «نووروسیسق» و «به سارایا» باتس والیسی اولان پرنس «میخایل وورونتسوف» ه تقدیم ایدیلش، صوکرالری ۱۸۴۴ سنه سنده اودده سا تاریخ و عتیقیات جمعیتک مجموعه سنده تاش باصما ایله عیناً نشر اولونمش. اوزمان بویارلیغی، روس خارجه نظارتک «تاتاردیلی ترجمانی» (بارتسوف) روسجه به ترجمه ایتش، «غریغوریه ف» ایسه قیصه بر مقدمه و بعضی حاشیه لر یازمشدر. مشهور آله کسادر کاظم بیکک شا کردی وقازان دارالفنونک پروفوری «ایلیا بهر زین» بویارلیغی ۱۸۵۱ سنه سنده قازانده نشر ایتش اولدیغی «تارخانلیق یارلیق لری» عنوانلی اثرنده ترجمه و تحلیل ایتشدر.

«تیمور قوتلوق» یارلیغی ایسه ۱۸۱۳ سنه سنده آوستریا - ماجارستانک تورکیا ایلچیلکی ترجمانی «فونر آب» طرفندن استانبولده اله کیریلوب، معروف مؤرخ «هامهر» ه کونده ریلشدی. مؤرخ، کندیسی او یغور و چغتای دیل لری قاورایا ماد یغندن، بویارلیغی ایضاح ایتک ایچون قازان دارالفنونک آلمان پروفوری مستشرق «فرن» دن یاردیم ایسته مش. بهر یکیمی ده کندیسک معاونی و دوستی اولان، عنی دارالفنونک تورک دیلی معلمی ابراهیم افندی خلفه اوغلنه مراجعت ایتش. بو ذات یارلیقده کی بعضی سوزلری ایضاح ایدرک لاتینجه نوظلر یازمش و «هامهر» ه کونده رتمش. اشته خلفه اوغلنک شو نوظلری یاردیمیه، «هامهر»، یارلیغی یاریم - یامالاق آلمانجه به ترجمه ایله مش؛ وشو ترجمه یی، یارلیغک او یغورجه حرفلری ایله یازیلانک عیناً قوییه (facsimile) سنی، عرب حروفاتی ایله یازیلانک طباعت حرفلری ایله دیزدیر یله ن نسخه سنی و ابراهیم خلفه اوغلنک نوظلری ۱۸۱۸ سنه سنده ویانده انتشار ایدن Fundgruben des Orients مجموعه سنک ۶ نیجی جلدنده نشر ایتدیرمشدر. «ا. بهر زین»، مذکور «تارخانلیق یارلیق لری» نامنده کی اثرنده بویارلیغی ده ترجمه و تحلیل ایتشدر. مستشرق «آرمین وامبهری» ده، بویارلیغک هم او یغور هم عرب حروفاتی

ايله يازيلان متنلرني آري آري تئيت ايله يوب آلمانجه ترجه ائمشدر [۱]. «رادلوف» ايسه عيني يارليني «روس عتيقيات جمعيتك شرق قسمك يازيلرى» مجموعه سنك ۳ نچى جلدنده [۲] تحليل و ترجه ايدهرهك يارليغك عينا قوپه (facsimile) سنى نئير ائمشدر . بو يارليغه دائر اك صوك علمى يازى ، آ . صامويلوويچك ۱۹۱۸ سنه سى پترسبورغده نئير ايديلن « آسيا مجموعه سى - Asiatski sbornik » نده نئير ائمش اولدينى (صحيفه ۸۸۸ - ۱۱۳۴) « تيمور قولوق يازليغنه برقاچ تصحيح » سز لوخه لى مقاله سى اولسه كز كدر : مقاله صانچى اوراده برقاچ كچه ره مهم تصحيحلر يابور ؟ بو يارليغك هيچ ده اور يئرنال نئرشى اولايوب ، قوپه ، سنى جوزوق بر قوپه اولديغى ، اونك استانبولده اويغور - چغتاي ادبياتيه مراق اويانان ۱۵ و ۱۶ نچى ميلادى عصر لده يازيلديغى ادبا ايدبور .

توقامشك قرال «ياغايلا» يه يازمئش اولدينى يارليني ، روس خارجه نظارئك موسقووا باش اوراق خزينه سننده بولونان ۱۸۵۰ سنه سى قازانده پرنس « م . اوبوله نسكى » طرفندن نئير اولونمش « آلتون اورداخان توقامشك لهستان قرالى ياغايلايه يازديغى يارليني » عنوانى بورسالده بو يارليغك Facsimile ي (عينا قوپه سى) موجود اولدينى كى ، « آ . كاظم بك » طرفندن يازيلان روسجه ترجه سى « ا . به رزين » ايله بوريات قومنه منسوب « جورجى بازاروف » طرفندن يابيلمئش اولان تحليل ده درج اولونمشدر ، ايشته « و . رادلوف » بو يارليني « روس عتيقيات جمعيتك شرق قسمك يازيلرى » مجموعه سنك ۳ نچى جلدنده تحليل و ترجه ايدبور .

بو يارليغلر ك يازيلديغى لسانه كلنجه ، بو خصوصده تئبعجلر ك فكري مختلفدر . « ا . به رزين » اونرك اويغور لهجه سيله يازيلديغى ايله رى سورويور [۳] . « و امبه رين » ايسه تيمور قولوق يارليغى يكي اويغور لهجه سى يادكارلر نندن صايور [۴] . « و . رادلوف » ايسه بو يارليقلر ك « چغتاي ديلى » ناميه معروف صنئى برادى ديل ايله يازيلديغى نوبوصئى دبلر ك اساسى اويغور ادبى ديل اولديغندن ، يارليقلر ده ده طبيعتيه اويغور كله وشكللرى بولونديغى

Uigurische sprachmonument. Insbruck . 172-173 [۷]

۱۸۸۸ [۲]

[۳] تارخانلىق يارليقلرى ، صحيفه ۱ ، توقامش يازليني ، صحيفه ۴۵ ، قازان ، ۱۸۵۰ .

Uigurische sprachmonument , 172-[۴]

ادعا ئىدىيەسى [۱]. كە، اصل دوغروسى دە بوذر. فى الواقع بولۇپ يارقىلار مېخلوپ بىر لسان ايله يازىلىشىدۇر كە، بىز اونلار دە هم اوغۇر هم اورتا آسيا لهجه لىرىنىك و قىسمادە عرب و فرس دىللىرىنىك تاثيرىنى كورۇپورۇز .

بۇ يارقىلار فىلولوزى جەھتتىن غايت بويوك اهمىتى حائز اولدۇقلىرى كى، « آلتون اوردا » (قىچاق) دولتىك سىياسى و اقتصادى جىياتى (داخلى قورولوشى) اوكرە نىك ايچون دە بىك قىمتدار وثىقلار دۇر . « ا. پەرەزىن » و « غ . صابلو قوف » بۇ يارقىلاردا ستاندا آلتون اوردانىك سىياسى و اقتصادى قورولوشىنى دائر خايلى مەھم تەدقىقلار يازمىشلار دۇر [۲] .

قىرىم خانلىرىدىن بردانە تارىخانلىق يارلىقى صاقلامىشىدۇر كە، اوده، ۱۵۲۳ مىلادى يىلىدە « سعادت كراى خان » طرفىدىن برفاق كىشىنى تارىخان ائىمك خصوصىدە يىزىلىش يارقىلار دۇر . بۇ يارقىلار دە، قىرىم دە، توقتامىش يارلىقىنى كىشى اولونان ھىكەمەدە بولۇش و عىنى « اوده سا » تارىخ و عىتىقات جەمئىتى مجموعەسىدە طبع اولومىشىدۇر . قىرىم خانلىقى دورىدىن قالپە باشقە يارقىلار ك ھېسى دىپلوماتىك يازىلار دۇر، كە بونلار ك موسقوف چارلىرى ايله لەھستان قىراللىقىنى يازىلارلى قازانلى « حىسەن فىضخان » افندى ايله روس مؤرخى « ويليامىنوف - زەرنوف » ھىمىنە استىساخ و ترتىب ايدىلەر ك ، « قىرىم دە دارىازولر » عنوانىدە ۱۸۶۴ - يىلى پىترسبورغ علوم آقادەمىسى طرفىدىن نىشر اولومىشىدۇر . ۱۸۹۸ ھىفەلك بويوك حىملى بو ائردە جەمئاً ۳۷۸ يارقىلار دۇر اولومىشىدۇر . قىرىم يارقىلارى ، طبعى ، استىنامىز ، غەرب حەرفلىرى ايله يازمىشلار دۇر . سعادت كراىك تارىخانلىق يارلىقى، تىمور قوتلوق يارلىقى، طىر زىندە يازمىش، و دىلى دە، ۱۶ نىجى عصر مىلادىنىك نىجى رىبى صوكرىنە دوغروسى يازمىشە رەمئاً ، تىمور قوتلوق و توقتامىش يارقىلارنىك دىلنە چوق بىكزىيور . فقط بىز او يارقىدە اوتە كىلر دە بولۇپمايان ، « قولش » ، « قولقا » ، « بىنچ » ، « توفىكىچى » كى بىكى سىوزلرە تصادف ايدىيورۇز . « قىرىم دە دارىازولر » دە مندرج دىپلوماتىك يارقىلار ك اسكىسى ۹۲۶ ھجرى (۱۵۱۹ مىلادى) دە « محمد كراى خان » طرفىدىن لەھستان قىرالنى يازمىش بىر « شىرنامە » دۇر . بونلار دە لسانى « حىتايچە » دۇر . بوندىن صوكرىكى يارقىلار ك لسانىدە ، بىز ، كىندىكچە، حىلى قىرىم دىلنىك

[۱] عىنى مجموعە ، ھىفە ۱ - ۳ .

[۲] ۱ . نەزىزىن : يارقىلار كورە آلتون اوردانىك داخلى قورولوشى ، پىترسبورغ ، ۱۸۵۰ . غ . صابلو قوف : قىچاق بادشاھلىقى داخلى و ضىعتىنى تصوير (قازان دارالئىتمونى ياندىكى تارىخ و عىتىقات جەمئىتى خەبىرى ، جلد ۱۳) .

و «عثمانلى» رىسمى لسانىك تائىرىنى كورويورز . قازانلى مؤرخ «ع . عزيزبەك، قىرىم ديپلوماتىك يارلىقلارنى بىك ايدركن ، بو يارلىقلار لسانلارندە قازان توركجەسنە مشابەت اولدىغىنى قىد ايتدكدن صوكر : « بلەكە موسقووادە ديئالجر قازان توركارى اولدىغىچون شويە يازمشاردىر » دىيە تخمىن ايديور [۱] . بو تخمىنە كورە قىرىمەكى باقىنى وبتىكجىلر (كاتب وباش كاتبلر) كدە قازانلارندن اولماسى اقتضا ايديور . بكا قالبرسە ، قىرىم يارلىقلارى دىلنك قازان توركجەسنە بكنزمەسى، او يارلىقلار ك محلى قىرىم شيوەسىلە يازىلەسندن ابلەرى كيور . حتى بوكون بىلە قىرىملى چول توركنك لهجەسى قازان لهجەسنە نەقادار بكنزمە ! دىمك اىستيورم كە ، ايلك قىرىم يارلىقلارى صنئى رىسمى دىل اولان « چقتايچە » ابلە يازلدىغى چالە ، صوكرالى او « طمطراقلى » لسان سحنەدن چكىلەر ك، اونك يىرىنى ، قوتى جانلى خلق دىلندن آلان و برآزده عثمانلى رىسمى لسانى تائىرىنە معروض اولان بىكى بر رىسمى تخرىر دىلى طوتمشدر .

صاحب كراى ضانە بارلىغى . — «صاحب كراى»، قىرىم خانلىغىك قوريجىسى اولان «حاجى كراى» كطورونى و «مىنكىلى كراى» ك اوغلىدر . ۱۵۳۱ سنەسندە قازان وطنپورلرى ، موسقوف تەيدىدى مواجەسەندە قىرىمە مراجعت ايدەرك خان اىستەمشردى . بوندن مقصد ، قاردهش قىرىم يوردى ابلە صىقى باغلامق و بو واسطە ابلە اونك آرقاسندە طوران شوكتلى توركىا ايمپراطورلغىك حمایەسى آلتتە كىرمك ايدى . اوكوندرە قىرىم خانى اولان «محمد كراى»، قازداشى «صاحب كرى» ى قازانە كوندردى و بەرىكىمى ۱۵۲۱ سنەسنىك ايلك بەارندە اوچ بوز كيشىك قىرىم عسكرى فرقهسىلە قازانە كلەر ك، موسقوف يارداقچىسى «شاھ على» ىنى قوغوب تخته چىقدى . «صاحب كراى» قازان تخته چىقار چىقماز ، موسقوفى ازىمك مقصدىلە اوكا قارشى هم قىرىم ، هم قازان طرفندن حرب آچىلمشدى .

بو حرب ، موسقوف چارى اوچنچى واسىلك فئىع صورتە مغلوبىتى ابلە بىتمشدى . ۱۵۲۳ سنەسندە «محمد كراى خان» آسترخانە اولدىرلمشدى . ۱۵۲۳ سنەسندە موسقوف چارى قازانە قارشى انتقام حربنە حاضر لائمايە باشلادى . بو حرب ك عرفەسندە ، يعنى ۱۵۲۴ سنەسى ايلك بەارندە ، «صاحب كراى» قىرىمدن برادرى «فتح كراى» ك ۱۳ ياشندە اوغلى «صفا كراى» ى قازان خانلغىنە كىتەرەرك ، كندىسى قىرىمە واورادن استانبولە «سلطان سلیمان قانونى» حضورىنە

[۱] تاتار ادبىياتى تارىخى ، ۱ نچى جلد ، ۲ نچى بولك ، صفحە ۷۲ ، قازان .

گیتمشدر ؛ اوراده اوطورارق ، خونكارك حسن توجهنی قازانمش و برادری « سعادت کرای » دن سوکرا ۱۵۳۲ سنه سنده قریم خانلقنه تعیین اولونمشدر، که اوراده ۱۵۵۱ سنه سنه قادر حکومت سورمشدر . اونك قازانده کی پادشاهلق مدتی ایسه اوچ سنه اولمشدر .

قازان خانلردن قالما یارلیقبر صوك زمانلره قادر کشف اولونماشدی . یالکز، مؤرخ « هادی آطالسی » افندی ، کندیسنك « قازان خانلقی » آدلی کتابنده صاحب کرای خانك قازانده ایکن چیقاردینی بریارلیغنك برقسمنی نشر ایتمشدی . شیمدی قازانلی تاریخ معلمی « سید واحد » افندی بو یارلیغك اصل نسخه سنی (اورپژینالی) بولمشدر . سیدافندی بو یارلیغنی ناصل بولدیغنی بویله حکایت ایدیور :

۱۹۱۱ سنه سنده بن قازان ولایتی « چار » اویه زی « - انجانی » دائره سنده بولونان « اورازلی » کوبنه معلم اولارق تعیین ایدیشدم . اوراده ایکن سادهجه تعام ابله اکتفا ایتیه یوب اسکیدن قالما تاریخی یادکارلر و اثرلر آراشدریمقله اشتغال ایدیوردم . کونلرده برکون « اورازلی » کوبنه سیار ترزیرلر کدیلر . اولردن اساعیل اسملی بریسی بنم یا نیمه صحبت ایتك ایچون کیره شدی . بن فرصتی غنیمت بیلرک اولدن قبر طاشلرینه و یازمه اثرلره دائر معلومات صوروشدورمایه باشلادم . چونکه اولنر ناحیه دن ناحیه به ، کویدن کویه طولاشوب طوروبورلردی . بوتوزی بکا « مامادش » سانجاغنده کی « ماملای » کوبنده بر آدامك آئنده اسکی بزایزه کاغد بولوندیغنی و بوتون کویلیلر تزدنده اونك « الهی بر کاغد » صایلیدیغنی خبر ویدی . قازانه دوندکدن سوکرا بن « مامادش » سانجاغنده اوطورومش اولان بیلدکرمدن بوکا دائر استخبارانده بولوندم . اولرده اوراده فی الواقع برکوبلینك النده غایت اسکی اولماسی تخمین ایدیلن بر کاغذك بولوندیغنی سوبله دیلر . بن « ماملای » کوبنه کیدوب کاغدی بالذات کورمه به قرار ویردم .

« الهی کاغد » ك صاحبی ابله معارفه پیدا ایتك ایچون اپی وقت صرف ایدلدی ؛ سوکرا اونك کاغدی نه درحال کورمه مدم . کاغذك صاحبی رحمة الله اجر اوغلی ایدی . او ، بنم قازاندن مخصوص اونك کاغدی کورمك مقصدیله کدیگمی دو بونجه ، کاغدی نك فوق العاده قیمتی اولدیغنی ، باباسی ، وفات ایدرکن ، اونی يك دقت ابله محافظه ابله مہنی توصیه ایتدیکنی آکلانئور بو قیمتدار کاغد سابه سنده اونك بر زمان حکومتدن طوبراق چیقتك و مهم منصب بیله آلائییه جکینی ادعا ایدیوردی . زحمتلریمک بوشه کیده جکینی کورونجه ، مسئله به باشقه طرفدن یا ناشایه قرار ویردم . کویک امامنه کیدرک مسئله بی آچقندن آچیغه آکلاندم . امام بکا یاردیم کوسته ره جکینی سوبله دی و درحال اجر اوغلنه آدم کوندروب کاغدی موقه ویرمه سنی رجایتیدی . رحمة الله کاغذك بکا کوسته رمک ایچون ایستینلیدیکنی بیلیمه رك اونی ووروب کوندرمشدی . کاغدی اوقوبونجه اونك « الهی کاغد » اولما یوب ، اسکی و تاریخی بر وثیقه (قازان خانلی صاحب کرایک یارلیغی) اولدیغنی آکلادم . اوزمان بو وثیقه بی استنساخ ایتك ایستهدم ایسه ده ، صاحبنك مساعدنه سنی آلمسزین بوایشی یا پامیه وجدانم راضی اولمادی . اوز بش دقیقه سوکرا وثیقه بی صاحبنه اعاده ایتدك . سوکرالی امام و اسطه سیله « خستلری تداوی ایتك » مقصدیله بن وثیقه بی استنساخ ایتیه موفقی اولدم و قازانه کتیردم . برمدت سوکرا بن « ماملای » کوبنه تووکیات مجموعه سی - ۶

داھا بىردەمە كىدەرك ۋىقەبى ساتىن آلتى اىستەم ايسە ە صاحىنى اقتاع ايدەمەدم . بىرەت زمان كىچىجە رحمت الله آغا كاغدنى ساتمايە موافت ايدەجىكى بكا بىلدېرەش ايسەدە ، باشقە مانەلر چىقەدى . ايش سورونچىمەدە قالدى . حرب عمومى باشلادى ، بىدە عىسكەرە آندىم ، قازانە آنچاق ۱۹۱۸ سنەسى عودت ايدە بىلدىم و فاصلەبە اوغراماش يارلىق مسئلەسنى بىكىدىن قورجالامايە باشلادىم . نەپات ، لزوى قادار بارەنى بولونچە (مامالاي) كوينە كىدەرك ۱۹۲۰ سنەسنىك ۲۰ خىزىراندە صاحب كراى خان يارلىغىك اصل نىسخەسنى الدە ايتەيە موقت اولدىم .

يارلىغى تەسۋىر — يارلىغىك كاشقى سىد واحد افندى يارلىغى بويە تەسۋىر ايدىور : يارلىغىك كاغدى اوپكە پىراختىلى اولمشكن مرور زمانلە اسكىمەش ، پىراختى غايب ايدەرك صارامشدر . كوشە طوتوب باقىلىرىكن كاغدە پىرىكى وياخود سائر علامتلر كوزوكيور . كاغد ، اوست طرفندىن پىرانبوب پىرىتمەش و آلت طرفندىن مقاس - فلان كى بىركىكىن آلت ايلە كىلمەش . اوست طرفندىن پىرىتوب غايب اولان قىسمندە توقتامش و سائر خانلر كى يارلىقلرنىك باشندە يازلمش اولان سوزلر كى عبارەلر يازلمش اولدىغى بىوكا كورە ، اوست طرفندىن آيرىلان كاغدىك اوزونلغى اون سائىتمەردەن فضلە اولمايدىغى ظن ايدىلر . آلت طرفندىن كىمىلن قىسمك دە اهمىتىن اولمايى اقتضا ايدىر . ەرحالەدە كاغدىك ايلك اولكى طولى آچىقچە بللى دىكلدر . المزدە بولونان يارلىق كاغدىنىك بويى ۷۶،۵ سانتىمترە ، اكي ۱۸ - سانتىمترەدن عبارتدر .

بويارلىق ، آكلاشىلان ايكى تورلو مەركب ايلە يازلمشدر . اوست طرفدە بولونان وشىمدى غايب اولان عىرىجە دەا سوزلر آتون صوبى ايلە ، يارلىغىك اصل بىتنى اولان ۲۵ سطر قارا مەركب ايلە يازلمشدر ، كە بومەركب چىن مەركبى آكەدەرر . يارلىغىك قالىن بىر آلت ، مثلاً قامش قىم ايلە يازلمش اولدىغى آكلاشىليور . مەركب بوياسى ايسە سولوكىن ياخود coleotar رىككەندەكى قىرمىزى بويادىر .

يارلىغىك مەنى (سطرى سطرىنە) :

(السلطان الغازى) صاحب كراى (سوزم)
 و آسرا و حكام و سپىدات عظام و قضاات اسلام
 و موالى ذوى الاحترام و ارباب و كلانان و مقمان و ايلجيان و باغچيان [۱]
 و كشتى بانان و كدربانان و توقاولان و تمغاچيان و جهور سىكنە و عموم
 ولايات غزان و ممالك محروسە حەت عن يلاقات و البليات لارغە . بونشان
 بىتكەچ سوز اولىكم بومحمد اوغلى شىخ احمد / داغى سىد احمد و
 انى محمدنىك اوغلى موسى

سىد اوغلى يعقوب ۷ بويىدى كىم ارسا بىر كاكتىب باش اوردى لار
 اول خان آغالار بىزدان ترخان بولغان كشتى لار ايكاندر بىزداغى سىورغاب
 بومند كور كىم ارسە لارنى تنكرى تمالى رضابى و تقي محمد رسول الله شفاعتى اوچون
 تارخان قىدىم من بعد بومشارالهم لارغە [۲] يوللار بىندا و ايزلار بىندا

[۱] « باغشيان » اولمايى دە احتمالدر . ايلەرىدە « يارلىغى تەھلىل » ە باقىكز .
 [۲] سىد افندى « مشاراليم » اوقوبور .

داغى شىخ احمدنىك اوغلى بىدال ۷ بولاسى بولان داغى شىخى نوربىد

سفرلاریندا و حضرلاریندا اولتورغانلاریندا وتورغانلاریندا کئی لارینه
وقرالارینه یوکلارینه وچاروالارینه فردمن یلاقات ووجه من الوجوه
دخل وتفاضل قلماسون لاریساق قلان سالیغ منسی سالماسون لار قولوش
قلتقه باج وخرج قراجات دیب تیلاماسونلار مال و الماک لارینه آق و آب زمین لارینه
دست تطاول قیلماسونلار اوی لارینه کوچ بله ایلچی قوناق قوندرماسونلار
صله خرجی یرخبه سی توتون سانی دیب الماسونلار سوسون علوفه تیلاماسونلار
قایوما یاندین نقصان ضرر تیکورماسونلار اوز فراغتی بله اولتوروب
شام و صباح و غدو رواج بزکا و بزنیك اورغیمزغه دطا والتیش
قیلسونلار و هر نوع دین کوچ بسنج زحمت نیجوغ تیکورماسونلار بسا
بولایوتیو تورغاچ برلیغ تینکلامای کوچ بسنج زحمت نیجوغ تیکورکان کئی لارنیك
اوزلارینده فی بیخشی سی بولغان دیب آل نشان لیغ برلیغ بریلدی
تاریخ توقوز یوز یکری توقوزده مبارک سفر آخنیك اون اوچونجی کون
ایردی .

بویارلیغک نشاننده (مهرنده) شوسوزلر یازیلیدر :

بسم الله الرحمن الرحيم لاله الا الله محمد رسول الله
السلطان الاعظم عز الدنيا والدين ابوالمظهر صاحب
کرای بهادر خان خلدالله ملکه واید سلطنته

بویارلیغک ماهیتی واهمیتی — قازانلی مؤرخ «ع. عزیز» بکک بویارلیق ایچون :
« قازان یوردنده بولونماسنه رغماً، اونک قازان خانلقنه عائد اولماسنده اشتباه ایتمه یه یر واردره.
چونسهک اونده قازان اولوسی حقتده هیج بر سنوز یوقدره » [۱] دیه سنی آکلایمادق .
زیرا یارلیقده کی « وعموم ولایات غزان » عباره سنده کی « قزان » (قازان) کله سنک کویا :
عربجه له شدیریلش برشکلندن باشقه برشی اولمادیقه، آشکاردر . « عزیز » بک دیگر بر اثرنده :
« نهایت قازانده برایشله نمش ادبی و تحریری اسلوبه مالک لسانک بولوندیغنی کویسته رهن صاحب
کرای خان زماندن قلمه یارلیق واردر » [۲] دیدیکندن ، اخیرا اوته کی فیکرندن دونمش
اولاجا قدر . هر حالده یارلیغک قازان یوردنده ویرلمه سنده اشتباه ایتمه یه محل یوقدر . بوکا
اونک تاریخی ده مساعددر . ۹۲۹ هجری ییل ۱۵۲۲ میلادی ییله مصادفدر، که اوتاریخده .
« صاحب کرای » قریمه دکل قازانده خانلق ایدیوردی . بویارلیق تاریخانلق یارلقدری .
جهله سنندن اولوب اونکه ۶-۷ کئی تاریخان و سیورغال ایدیلشدر . بویارلیق مذکور

[۱] تاتار ادبیاتی تاریخی ، برنجی جلد ، ایکنجی بولک صحیفه ۷۳ .

[۲] تاتار تاریخی ، صحیفه ۷۲ ، قازان ۱۹۲۴ .

«سعادت کرای» یارلیغندن آنجاق برسنه مقدم ویریشدر و بو ایکی یارلیق بعضی جهتلردن بربرینه مشاهددرلر. مثلاً «قولوش»، «قولقا»، «بسنج» کله لری آنجاق بو ایکی یارلیقده ذکر ایدلمکده درلر. فقط بزم یارلیغمز لغت و غرامه ر جهتلدن سائر یارلیقلرک هپسندن آقیری بر موقع طوتمقده در. بز بونده پک قوتلی عربی و فارسی تاثیرینی، تورکجه سوزلرک جمعیرینی فارسی دیلی قواعدینه اویدوروب یایمق کبی غرابترده کورویورز. عینی زمانده باشقه یارلیقلرده کی املا اطرادسزلنی و عربجه سوزلری مرحمتسزجه تحریف، بزم یارلیقدهده یر بولشدر.

بویارلیغک دیل جهتلدن عظیم قیمتی اولدینی کبی، قازان خانلغک سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حیاتی اوکر نمک ایچونده اونک بویوک اهمیتی واردر. روس مؤرخ «م. خوده قوف» قازانده ۱۹۲۳ سنه سنده انتشار ایدن «قازان خانلنی تاریخنه عائد طاسلاقلر» نامنده کی اثرنده قازان خانلغده کی مأموریت و منصبیری و ویرکی سیستمی تدقیق و تعیین ایدرکن، موضوع بحث اولان یارلیقدن ایجه فائده لاشدر [۱].

بو وثیقه شیمدیلك لسان جهتلدن همان هیج تدقیق اولونماشدر [۲]. حالبوکه، او، میدانه چیقار چیقماز تحریفله معروض قالمشدر. مثلاً بو یارلیغک «ع. عزیز» بکک قازانده ۱۹۲۴ سنه سنده انتشار ایدن «تاتار تاریخی» آدی اثرنده مندرج اولان متنی ایله بزم شو مقاله یی یازارکن اساس اتخاذا ایتدی کمز «تاتارستانی تتبع جمعیتک مخبری» نده «درج اولونان متنی آراسنده» عظیم آقیریلق واردر. بوراده شو آقیریلنی کوسته رهن برجدول غرض ایدیورز:

ع . عزیز کتانبه :	س . راصم مقاله منبره
وسیدالظام	وسدات عظام
وقضات الاسلام	وقضات اسلام
وسرالی زولا احترام	وموالی ذویلا احترام
وکلان	وکلاناتان
وکشت بابان	وکشتی بابان
وکزبانان	وکزبانان

[۱] ۲۰۲-۲۰۵ صحیفه لر.

[۲] ع . عزیز، تاتار ادبیاتی تاریخی، برنجی جلد، ایکنجی بولک، صحیفه ۷۲.

وتوقادلان	وتوقادلان
حکمت	حکمت
عن الآفات	عن الآفات
بتکهج	بتکهج
بولاسوداغی	بولاسوداغی
اول سید	اول سید
باشن آوردیلار	باشن آوردیلار
برداغی	برداغی
تیرسالارنی	تیرسالارنی
یوللاریندا اوتورغان لاریندا	یوللاریندا اوتورغان لاریندا
اوتورغانلاریندا تورغانلاریندا	اوتورغانلاریندا تورغانلاریندا
وجارولارینه	وجارولارینه
وتعارض	وتعارض
قلتمه	قلتمه
واملاک لارینه	دیب دیب سیلاماسونلار
تطاول	تفادل
اوی لارینه	اوی لارینه
کوج بله	کوج بيله
یرخبله سی	تیرخبله سی
سونسون	سونسون
بسا بولایو	پسیخ (۱)
سج	سابولایو
یخشی سی	سییح
بریلدی	یحیی سی
	بولدی

بن آشاغیده مندرج تحمیلده بویارلینی اولجه تورکجه اصللری ایله معلوم اولان ولایقیله تدقیق ایدیلن اوج تاریخانلیق یارلینی (تیمور قوتلوق، توقتامش وسعادت کرای یارلیقاری) ایله مقایسه ایلهدم و بعضی کلمه وتعبیرلری ایضاح ایتمه به چالشمدم. «تخلیل» ده «توقتامش یارلینی» دییه مطلق ذکر ایدیلدکده، او خانک «بیک حاجی» به ویرمش اولدینی تاریخانلیق

[۱] ع. عزیز بک بولکله پی کرک بو اثرنده کرک «تاتار ادبیاتی تاریخی» نده (برنجی جلد، ایکینجی بولک، صحیفه ۷۴) نهدندر هب «پسیخ» شکلنده یازور. حالبوکه اونی نه «ا. بهره زین» (تاریخانلیق یارلیقاری صحیفه ۱۹، ۲۰، ۵۴) نده «سیدواحد» افندی بولله اوقومورلر.

ياريلىغى مراد اولونيور. اونك «قرال ياغايلاي» يە يازدىغى ياريلىغى ذكرايمك ايجاب ايتدكده، بو، آيرىجە تصريح اولونا جاقدر .

ياريلىغى تھليلي

«غازى صاحب كراي»: يارلىغى اوست طرفى پيرانوب ييرتيدىغىدن، ايلك سطرک يالکىز شو اوج کلهسى صاقلانمش، حتى «غازى» کلهسنك النى (۱) ده كوزوكميور . صاحب كرايك، يارلىغى آلتندەكى «آل نشان» (مهر) ده كندىسى «السلطان» عنوانه توسيم ايمەسندن استدلال ايدەرك، سيد واحد افندى، «غازى» سوزىنك صاغ طرفندە «السلطان» كلهسنك بولونمىش اولدىغى تخمين ايتدىكى كې، «صاحب كراي» اسمندن صوكر ا برده «سوزم» كلهسنك بولوندىغىنه ذاهب اولويور . چونكه، ديور، سائر يارلىقارک هانەپسندە خانك آدىنى «سوزم» كلهسى تعقيب ايديور . مثلاً، «توقتامش سوزم» «تيور قوتلوق سوزم»؛ حتى آنجاك روسجە ترجمەلىرى محافظە ايدىلىش اولان اسكى «آلتون اوردا» يارلىقارندە «اوزبك سوزم»، «طايديولا سوزم»، «بىردى بك سوزم» معناسنه كان «Asbekovo slovo»، «Taidulino slovo»، «Berdebe kovo slovo» كې روسجە سوزلر موجوددر . بجه سيد افندى بو تخمينارندە تماماً اصابت ايتشدر . شو «سوزم» كلهسنك، خان يارلىقارلىنك لادمنه برعنصرى اولدىنى اچوندر، كه پروفوسور «۱. بەرزىن»، قىمخانى سعادت كرايك باش طرفى ييرتلوب غايب اولان قسمنده مطلقاً «سعادت كراي سوزم» عبارەسنك بولوندىغى پك حقلى اولارق ادعا ايدىيور [۱] .

وامرا (امرا): بو سوز، سائر يارلىقارندەكى «بيكلار» (بكلر) كلهسى يرينە قوللانيلمشدر. ذاتا مختلف تورك دولترندە «امير» ايله «بيك» (بك) كلهلى هانەهان عىنى معنارندە قوللانيلمشدرلر . بعضاً عربجه «امير» ي توركجه يە چەويرەرەك «بيك» ديمشدر و بعضاً «قبا» توركچەدن صاقىنمق اچون «بيك» ي «امير» چەويرر اولمشدر . «بكلربكى» دە «اميرالامرا» دىكدر . لازار بوداغوف هم «امير» هم «بيك» كلهسىنى

[۱] «توقتامش، تيور قوتلوق وسعادت كرايك تارخانلىق يارلىقلىرى» اسملى اثرى، صحيفە ۱۶،

روسجه « قناز » سوزيله ترجمه ایدیور [۱]. « قناز » سوزی « اصلزاده » ، « آمر » ، « باشبه غ » ، « دره بکی » مغالیینه کلدیکی کی ، « امیر » و « بیک » سوزلری ده اسکیدن عینی مغالری حامل اولمشدر . بزم یاریلغک « امرا » (امیرک جمی) کله سنک معادلی اولان « بیکر » تیمور قوتلوق ، توقتامیش وسعادت کرای یاریلقرنده مأموریت ومنصلبری برآز تفصیل ایله قید ایدیلشدر . برنجیسنده « مک ، یوز ، اون بکلاری غا » ، ایکنجیسنده « داروغا بکلاریکا » ، اوچنجیسنده « تومان ، بیک ، یوز ، اون بیلکان اوغلانلار ، بیکلاریکا » دنیلمکدهدر .

وسطام : « حاکم » ک جمعیدر . امیر-بیکلردن آشاغی پایده اولان یوکسهک مأمورلر مراد اولاجاق . بو سوز مثلاً سائر یاریلقرده کی « داروغالر » سوزینه مقابل اولابیلیر . داروغالر اصل تورک - موغول یوردلرنده زاممک والیرلی قیلندن مأمورلر ایدیلر که ، وظیفه لری ده از جمله اهلینک استانیستیقی آلمق وسالیق (ویرکو) طوپلامق ایدی [۲]. بوحالده « حکام » ک مفادی « داروغالر » (والیر) اولور . ایرنده بوکونه قادر « حکمران » سوزی ، باش والیرله وعادی والیرله اطلاق اولونیور [۳].

وسادات عظام (یاریلقرده غلط اولاراق « سادات » یازیش) : « سید » کله سنک جمعیدر ، که « سید » عنوانی قازان یوردنده یوکسهک دینی منصب صاحبلینه اطلاق اولونیوردی . بو عنوان نه آلتون اورداده ونه قریمه بولونمادیغندن ، بزواک سائر یاریلقرده تصادف تیمورز . بوراده « سادات » ک جمع صیغه سیله قوللانیلماسی کویسته رپور ، که قازان یوردنده عینی زمانده برقاچ « سید » بولونمشدر . تاریخی م . « خوده قوف » ده بوفکره مائلدر [۴].

وقضات اسرام : بومعنایی افاده ایدن تعبیرلر « تیمور قوتلوق » یاریلقرده « قاضی مفتی لاری غا » ، توقتامش یاریلقرده « قاضی محتسب لاریکا » ، سعادت کرای یاریلقرده « وقاضی محتسب لاریکا » طرزنده مذکوردر .

رومالی زوی الاحترام (یاریلقرده یا کلش اولارق « ذوی الاحترام » صورتنده یازیلشدر) :

- [۱] تورک لهجه لرینک مقایسه لی لغتی ، پترسبورغ ۱۸۶۹ .
- [۲] ا . بهره زین ، تاریخلیق یاریلقرلی ، صحیفه ۴۵ .
- [۳] ل . بوداغوفک مقایسه لی لغتی .
- [۴] قازان تاریخنه عائد طاسلاقلر ، قازان ۱۹۲۳ . صحیفه ۱۸۹ .

بوندن مراد ، قازان یوردنده متنوع عنوانلر طاشیان روحانیلر ، ملالر اولسه کرک، ذاتاً « مولی » ، « مولانا » کلهلری دین آداملرینه اطلاق اولونوردی . قازان مملکتنده شیخ ، ملا (مولا) ، امام ، درویش ، حاجی ، حافظ (آرز) ، دانشمند ، شیخزاده ، ملازاده عنوانلرینی حامل اولان دین آداملرینک بولوندیغنی زروس وقائنامهلرندن اوکره نیورز [۱] . بونوع روحانیلری تیمور قوتلوق یارلیغی « مشایخ صوفی لاری غا » دییه ، توقامش یارلیغی « شیخ مشایخلریکا » دییه ، سعادت کرای یارلیغی « مشایخ صوفی لاریکا » دییه تعیر ایتدیگی حالده ، بزم یارلیغمز هپسنه طوپدن « وموالی ذوی الاحترام » (محترم مولالار) دیمکله اکتفا ایدیور .

وارباب و ملا تانه و مقنامه (دوغروسوی « و ارباب و کلتان و مقامان » اولاجاق) : بو عباره نی سید واحد افندی : « وکالت صاحبلینه و محللرده کی مأمورلره » دییه ترجمه ایدیور . لاکین « وکالت و مقام صاحبلینه » دییه ترجمه ایدلسه داها دوغری اولاجاق . اولاجاق أما ، فقط بوندن مقصدک نه اولدیغی ینه آکلاشیلما یا لاجاق . باشقه یارلیقلرده بو عباره نك مقابلنی بولق مشکلدنر . ایلهر یسنه کچورم .

« رایلچیمانه » : ایلچینک نه اولدیغی بللیدر . ایکی یوردنک، خلقک آراسنی ایلاه شدرمه یه یعنی باریشدیرمایه واسطه اولان آدام دیمکدر . « ایلچی » کله سی سعادت کرای یارلیغنده « یورور ، آشور ایلچی ، یولاوچی لازغا » عباره سنده مذکوردر .

رباغچیمانه : بوکله یی سید واحد افندی شوشکلده اوقوبوب « باغچه جیلر » دییه آچیور . یارلیغک المده کی فوتوغرافنده بو سوز آچیقه اوقونمادیغندن ، سید افندی اوقویشنک دوغری اولوب - اولمادیغنی کسیدیره میورم . بونک « باغشیان » اولماسی ده پک ممکندر . « باغشیان » اولورسه بیله ، بن بوندن مراد باغچه جیلر اولمادیغنی فکر ندهیم . ظنمجه « باغشیان » کله سی باغ ، باغچه مأموری معناسنه کنن « باغچی » نک دکل ، « باغشی » (باقشی) دن بوزولمش اولان « باغچی » نک جمعیدر . اسکی وثیقه وکتابلرده بوکله « بخشی » ، « بخششی » و « بخشی » طرز لرنده یازیلیدر . بوسوز ، از جمله کاتب معناسنده کایر . « ترکستان

[۱] روس وقائنامهلری مکمل مجموعه سی ، جلد ۱۹ ، صیغه ۳۹۱

شاهلرینک کاتبلرینه دیرلر، که هیچ فارسی بیلیمهلر « [۱] . و . رادلوف «باقشی» ماده سنده بونک قومانجهده کاتب معناسنده اولدیغنی یازیور [۲] . قریم خانلغندهده «بخشی» نك کاتب معناسنده قوللانیدیغنی اورا خانلرینک یارلیقلرندن آکلاشیلور . از جمله سعادت کرای خان یارلیغنک صوکنده «غازی بخشی بتدیم» [۳] دنیلور، که بونک کاتب ویا سرکاتبدن باشقه برشی اولمادیغنی آشکاردر . قازان خانلغندهده باقشی (کاتب) لرك بولوندیغنده شهبه یوقدر . از جمله قارامزین تاریخنده قازانلی (بوزکا باقشی) ذکر ایدیلور [۴] ؛ «م. خوده قوف» قریم خانلغنی ایله مشابتهتی پی کوز اوکنده طوتاراق اولسه کرکدر که ، قازاندن اجنبی دولتره کونده رپلهن ایلهجی هیئتک علی العاده بر بک ، بر اوغلان و برده باقشی اولمق اوزره اوچ کشیدن تشکل ایتدیکنی و صوکنجیسنک روسلرده کی «دیباک» وظیفه سنی کوردیکنی یازیور [۵] ؛ موسقوف دورینک «دیباک» ی ایسه سرکاتب دیمکدر . «باغچیان» کله سندن مراد اولان مأمورلرک باقشیلر اولدیغنی اونک «ایلهجیان» کله سنی یاننده ذکر ایدیله سی ده تأیید ایدیلور . قریم خانلرینک موسقوف و پولونیا حکمدارلرینه یازدقلری یازیلرینده (یارلیقلر نده) ده «بخشی» ایلهجیدن صوکر ا ذکر ایدیلور . جانبک کرای خانک لهستان قرالنه یازمش اولدیغنی یارلیغنده «الوغ ایلهجیمز وهم الوغ بخشیمز نك بارچا آغزندن سویلاکان سوزلر- یمزکه اعتماد ایدوب...» دنیلدیکی کی، [۶] .. دولت کرایک ینه عینی یوردک قرالنه یازدیغنی یارلیغنده «اشوبارخان اولوغ الحی هم الوغ بخشی وهم تیتمز که اعتماد قیلوب» دنیلور [۷] . «وکشتی بانابه» : فارسی کشتیان کله سنک جمعیدر ، که کیجیلر دیمکدر . باشقا یارلیقلرده بوکله نك مقابلی تورکجه اولارق مذکوردر . تیمور قوتلوق یارلیغنده «کیچی کوپروچکی لركا» دنیلدیکی کی [۸] ، سعادت کرای یارلیغندهده «کیچی کوپورچی لاریکا»

[۱] اللغات النوائیه والاستهادات الجغتائیه، پترسبورغ ۱۸۶۸، ویلیامینوف - زه رنوف نشری

[۲] تورک لهجه لری لغتی تجربه سی ، پترسبورغ .

[۳] بتدیم - یازدم دیمکدر .

[۴] روسیه دولتی تاریخی ، ۷ نجی جلده عائد حاشیه لری، رقم ۱۸۱ صحیفه ۳۱ .

[۵] قازان تاریخنه عائد طاسلاقلر ، صحیفه ۲۰۲ .

[۶] قریمه دائر یازولار ، پترسبورغ ۱۸۶۴ ، صحیفه ۲۷ .

[۷] ینه اوراده ، صحیفه ۳۳ .

[۸] مرحوم ابراهیم خلفه اوغلی ده Fundgruben des Orientس مجموعه سنده کی ایضاحلرده

«کیچی» کله سنی «کشتی بان» سوزی ایله ایضاح ایدیلور .

دنیلیور . کیچی معناسنه کن سوز روسجهیه ترجمه ایدیلان آلتون اوردا یارلیقلاندهده موجوددر (مثلا برنجی یارلیقده) [۱] . کیچیلردن مراد ، مملکتک صو یولارینک باش مأمورلری اولدیقنی «۱ . بهرمزین» تخمین ایدیور [۲] . م . خوده قوفک «کشتیانان» ی تارلاردن ویرکو طوپلایان مأمورلر دییه تعریف ایتمهسی [۳] بوسبوتون یا کلیشدر .

«کنربانان» : سید واحد افندی بوکلهینی «سوقاق مأمورلری» دییه ترجمه ایدیور . بر فارسی لغتده «کنربان» سوزی «کیچی، کچیلرده ویرکو طوپلایان مأمور» دییه تعریف ایدیور . نه آلتون اورداده ونهده اوندن آریلوب تشکل ایدن اوردارده «سوقاق مأموری» عنوانی بر مأمورک بولوندیغنی تاریخی وثیقلردن آکلاشیلما دیغندن، بن سید افندیکن ایضاحنی دوغری بولامیورم . «م . خوده قوف» ده سید افندیکن آکلایشنه تبعاً «کنربانان» دن مراد پولیس مأمورلری اولدیغنی یازیور [۴] . یوقاریده باشقا یارلیقلرده «کیچی» دن سوکرا کوپروجی نك ذکر ایدلدیکنی کوردک (تیمور قوتلوق وسعدت کرای یارلیقلری) . بزم یارلیقمزده ایسه «کیچیلر» معناسنه کن «کشتیانان» کله سندن سوکرا «کنربانان» سوزی یازیلیور . کوپرو برنوع کنرکاه (کیچلهجک یر) اولدیغندن، بوراده «کنربانان» دن مراد مطلقاً «کوپروجیلر» ، کوپرو مأمورلری اولاجقدر . یارلیقی یازان باقشی، «کوپروجی» نی «کنربان» ه چه ویرمکه بویوک خطایه دوشمه .شدر . زیرا تصویرى مقصد ایله اولسهده کوپرویه «کنرکاه» اطلاق اولونمسهسی متعارفدر . مثلاً «صوفی الله یار» «ثبات العاجزین» نده :

جهنم اوزره بر کوپروک ایرور ، آه
اوشال کوپروک صراط آتلیغ کنرکاه

دیور .

ونونقارلاره : توتقالوک فارسسیجه جمعیدر . بو کله نك متعدد معناری اولماقده برابر بوراده مراد اولان معناسی «حدود محافظلری ، معین محالرده کن کیده نلری طوتان ، تفتیش ایدن بکچیلر» در . «ربغوزی»، قصص الانبیاسنده : «چقان مصرغه تی لار ایرسه ،

[۱] و . غریفوریهف : روسیا و آسیا مجموعه سی .

[۲] تارخانلیق یارلیقلری .

[۳] عینی اثر ، صحیفه ۲۰۳ .

[۴] عینی اثر ، صحیفه ۲۰۳ .

توقاؤل لار يوسف همغه خبر قیلدی لار» دنیلور [۱]. تیمور قوتلوق و توقامش یارلیقلارنده «بوکاول توقاؤل لاریغا»، سعادت کرای یارلیغنده ایسه، «قراول توقاؤل لاریکا» عبارهلری موجوددر.

و معناهیه: «تمغاجی» نك فارسىجه جمعیدر. «تامغا» سوزینك ایکی معناسی واردر. بری نشان و علامت. کله بو معناسیله برتون تورک قوملارنده زامانزه قادار قالايلمشدر. جنوب تورکجهسنده زبازدی «دامغا» در. اسکی زمانلرده تورکلرده هر قبیله نك کندینه خاص بر تامغاسی اولوردی. بوکون فرانسرجه «آرما» کلهسی بدلنه تورکجه «تامغا» کلهسی قبول اولونورسه نهقادار اصابت ایدلمش اولوردی! تمغانك دیکر معناسی ده تجاردن، یولخیلردن آلینان کومروک رسمی و ویرکودر. بارنامهده بویله یازیلیدر: «بوروزراق نیت قیلیب ایدیم کیم رانا سنسکا کافرغه ظفر تابسام تمغانی مسلمانلرغه باغشلاى. توبه ائناسیده درویش محمد ساربان بیله شیخ زین تمغا بخششی یاد بیردیلمر. دیدیم کیم یخشی یاد بیردینکزه، ایلیکمزده کی ولایت لاردا مسلمان لارینک تمغاسی بخشش بولدی» [۲]. بوراده کی «تمغا» سوزلریله البت، نشان و علامت دکل، «برنوع ویرکو، کومروک رسمی» افاده ایدیلور. عینی اثرده فرسجه اولاراق «فرمان صادرشد، که درهیچ شهر وبلد وراه وکذر و عمر و بندر تمغانکیرند ونستائند» [۳] دنیلیرکنده، ویرکو و کومروک کوز اوکنده طوتولدینی آشکاردر. تیمور قوتلوق یارلیغنده کی «بورلاتمغاسی» عبارهنده مذکور «تمغا» کلهسنک مفادیده، شهبهسز، ویرکودر که، باغ ویرکوسی دیمکدر [۴]. تورکجه اولان «تامغا» سوزی یالکنز فرسجهیه کچمکله قالمایوب، حتی روسجه «تاموژنه»، کلهسندهده ایزینی براقشدرکه، بوکون «کومروک ادارهسی» معناسنده قولانیلان بوکله نك روسجهیه اویدورارق تامغا کلهسنندن یاپیلان اسم مکان اولدیغنده شهبه یوقدر. «تاموژنه»، «تامغا باصیلاجاق یاخود تامغا (کومروک رسمی) آلیناجاق محل دیمکدر. روس دیلنده nia لاحقهسیله یاپیلان اسم مکانلر اکسیک دکلدر. یوقاریده مذکور او چ یارلیغک اوچیندهده «تمغاجی ترنتاشقی لریغا» عبارهسی یازیلیدر.

[۱] قازان، ۱۸۹۹ سنهسی طبعی، صحیفه ۱۷۶.

[۲] بارنامه: صحیفه ۴۰۶، قازان ۱۸۵۶ طبعی.

[۳] ینه اوراده، صحیفه ۴۰۷.

[۴] و. رادولفک ایضاحی (روس عتیقیات جمعیتک شرق قسمنک یازیلری، جلد ۳، سنه ۱۸۸۸).

« بزداغی سیورغاب » (بزدخی سیورغاب): سیورغاق، « انعام، احسان ایتمک » دیمکدره. « سیورغال » انعام، احسان و آریجه امتیازلره مظهر اولمش آدم. « بزنگ خان آغلاری من سوپورغاب، ترخان قیلغان »، « محمد بزنگ سیورغال بولوب، ترخان بولوب تورسون دیدیمیز » (تیمور قوتلوق یارلیغی). « بساپس بیگ حاجی بولای سیورغایم تیب (توقتامش یارلیغی). « بواویسی بزکا توفنکچی اولدیغی سبب دان سیورغال بولوب، آزاد، ترخان تیدیک » (سعادت کرای یارلیغی).

« کئی لارینه و قارالارینه » : « کشیاری » اوشاق، خدمتچی و تبعه لری دیمکدره. بوکون شمال تورکجه سنده « کشیاری » حالا بومعنادهده قوللانیلیر؛ جنوب تورکجه سنده « آداملری » سوزینک عینی معناده قوللانیلدی کئی. « قرالری » (قارالری)، حیوان، مواشی و طاوارلری دیمکدر. چغتایچیده « قرا » سوزینک بو معناده قوللانیماسی پک شایعدر. « سانسز حمد و ثنلار ایذی عز و جل غه کیم بزلارنی آدم یرانی تقی قرا یاراتمادی » (قصص الانبیاء ربغوزی کتانبک ابتداسنده)؛ « ایکنجی ییل ییلقی قرالرنی ساتی لار » (عینی کتاب، صحیفه ۱۶۲)؛ « طوار قرالرن اولاق طوتماسونلر » (تیمور قوتلوق یارلیغی)؛ « تاتار طوارچی سی غاوطوار قاره غه ضرر روزیان قیلور بولسالار » (غازی کرای خانک لیتوانیا دوقی سیکز مونده یازدیغی مکتوبی) [۱]. قیرغیزلرده « قرا » کله سی حالا بومعناده دخی قوللانیمقدهدر . « فلاننک اوچ تورق قاراسی بار » دنیلورکه، اونک شو قادار حیوانی وار دیمکدر.

« وهار و لارینه » : بو، یارلیقده کی اکثر اقلی کله لک بریدر. « ع. عزیز » بک بونی سائر یارلیقلرده تصادف اولونمایان غریب کله لر صیراسنده ذکر ایدیور [۲]. سید واحد افندی « قرالری » سوزینی، خطا اولارق، « یرلری » (یعنی طوپراقلری) دییه ایضاح ایدهرک، « جاروالری » کله سنی « حیوانلری » دییه ایضاح ایدیور. حالبوکه « قرالری » ندر مراد حیوانلر اولدیغی اثبات ایدیلنجه، « جاروالری » سوزینی او معنایه حمل ایتمه یه یول قالمیور. بو حالده « چاروا » دن مرادنه اولاجاق عییا؟ فکر بحجه، بو کله، « اونی « چاروا » طرزنده او قومق قابل دکله س بیه، بوکون « قازاق- قیرغیز » لهجه سنده قوللانیلان و بعضاً « شاروا » تلفظ ایدیلن « چاروا » کله سنک بوزمانی اولاجاقدر. بوسوز برفردک یاخود جمعیتک (باخصوص حیوان به سله ییجی واکینجی

[۱] قریمغه دائر یازولار .

[۲] تاتار ادبیاتی تاریخی، برنجی جلد، ایکنجی بولک، صحیفه ۷۴ .

خلقك) بوتون اقتصادى حياتنك قورولوشنى افاده ايدر. آلمانجهده بوسوزك مقابل Wirtschaft كله سيدر. بر «روسجه - قيرغيزجه» لغت كتابى روسجه «خوزيستوو» كله سنى «چاروا» كله سيله آكلاتوب پك اصابت ايتشدر .

«خوزيستوو» ايسه طبق Wirtschaft كله سنك افاده ايتديكى معنايه دلالت ايدر . بوراده «چاروا» سوزينك بولونماسى، يارلىنى يازان ياخود يازديرانك بلاغتنى كوسته ريور . زيراء، تارخان وسيورغال ايديله نلرك ملككنده بولونوب آل دكديريله سى جائز اولمايان كهمه شيلرى صايدقدن سوكرء، برده بونلرك هپسنى شامل اولان بر كله نك قوللانيلماسى مدعاىي داهاز يازده تا كيد و تقويه ايدر .

فرد مع لافات (من الآفات اولاجاق) : بونى بويلهجه ، يعنى اولديغى كى او قورسهق، پك معناسز برسوز اولاجاقدر. سيد واحد افندى بوسوزى «هيچ كيم» ديهه ترجمه ايديور وكيور . «فرد» كله سنده هيچ كيم (كيمسه) معناسى آكديران اينجه برفرق وارسهده ، «الآفات» (الآفات) كله سنى نه ياباجاغز؟ يارليغك كاشنى بوندن هيچ بحث ايتيور. ايلك او كجه شونى قيد ايدلم ، نه بو يارليقده عربجه كهلر فوق العاده مرحمتسزجه تحريف ايدلشدر . بوزولمش عربى سوزلرك جدولنى عرض ايدلم :

يا كلبسه	دوغربسى
وامرا	وامرا
وسدات	وسادات
ذويلا احترام	ذوى الاحترام
وكلائان	وكلائان
ومقمان	ومقامان
حمت	حمت
عن يلا فات	عن الآفات
داخل	دخل
وتقارض	تعارض (تعرض)
قراجات	خرجات
واملاك	واملاك
موبارك	مبارك

ورواح [۱]
ومشارالیم [۲]
صفر

ورواج
ومشارالیم
صفر

کوروویور ، که بونلرک ایچنده غایت فاحش غلظردن واردر . هله « الماک » کلهسی فی الواقع « املاک » یرنده قوللانیمش اینسه (که اویله اولماسی پک قوتلی براحتالدر ، زیرا « مال » کلهسی یانه قونیلمشدر) بوتمامیله عوامک « مملکت » ی « مهلمه کت » ، « کبریت » ی « کبریت » « مریم » ی « مه یرم » تلفظ ایتمه سنه بکزمه . شو خطا صواب جدولندن آچیقجه کوروویورکه ، بویارلیخی یازانک عربجهسی « آغزندن قاپما » در . عربجهسی « املاک » ی « الماک » قلب ایدرجه سنه « آغزندن قاپما » اولان برمنشینک « من الافراد » ی « من الآفات » (اونی ده من یلا فات شکلنده یازارق) قلب ایتمهسی مستبعد صایلا بیلیرمی؟ بنجه هیچ مستبعد دکلدر . « را » سی آچیقجه تلفظ ایدیله ی « افراد » کلهسی « آفات » کلهسنه نه قادار بکزیور! دیمک اولویور ، که بوراده « فرد من یلا فات » سوزی « فرد من الافراد » سوزی یرینه قوللانیمشدر ، که شو صوکنجی تعبیر حقیقه « هیچ کیم » (کیمسه) معناسنده در .

« یساق قیلار سالیغ مسمی الماسونلار » : تیمور قوتلوق یارلیغنده « قیلان مساسالیغ ، بورچ ، خرچ آماسونلار » عبارهسی ، سعادت کرای یارلیغنده « یساق قیلان تیب تیلامسون ، آماسونلار » عبارهسی موجوددر . برنجی عباره یی و . رادولوف « قیلان تسمیه ایدیلن طوپراق ویرکوسی ، ویرکو (سالیغ) و مصارف » دییه ایضاح ایدهرک « قیلان » تعبیری اوچ نوع ویرکینک هپسنه تعمیم ایدیور [۳] . ا . بهرزهینه کوره « قیلان » هم طوپراق ویرکوسی هم عادی ویرکو معناسنه کلیر و آذریحان شیوه سننده « قیلان » تلفظ اولونورمش [۴] . کرک « بهرزهینه » ک ، کرک « ل . بوداغوف » ک دیدیکنه کوره قازان لهجه سنده « قیلا » و « قوللا » کلهلری « طوپراق ویرکیمی » معناسنه کلیرمش [۵] .

[۱] سید واحد افندی بو کله یی جیم ایله اوقویور . واقعا « حا » نک آلتنده نقطه سی بر شی کوزوکیورسده ، بو آنجاق « سهوناسخ » اولاجاق . زیرا « غدو » ک مقابلی « رواج » در ، که بورابه « رواج » کلهسنک قونیلماسی هیچ بر طریقله توجیه ایدیله منر .

[۲] بونی سید افندی « ومشارالیم » اوقویورسده ، بن « مشارالیم » طرزنده اوقومقده قابلدر ظننده می .

[۳] روس عتیقات جمعیتک شرق قسمتک یازیلری ، جلد ۳ ، صیفه ۳۵ .

[۴] نار خانلق یارلیقلری ، صیفه ۴۰ .

[۵] ینه اوراده و بوداغوفک « مقایسه لی لغتی » نده

فی الواقع « قیلا » کله سنک طوپراق و صوکر اسنک بدلی معناسنه اولاراق بوکونده بعضی باشقرد او یماق لرنده قوللانیمقدمه اولدیغنی اوکره ندیم .

« قولرسه، قلمقه، باج » : سعادت کرای یارلیغنده « قولشی قولتقاسی » عباره سی موجود اولدیغنی کی ، « قولتقه ، قولقا ، قولغا ، قولقا » کله لری عینی معنایه دلالت ایتمک اوزره قریم خانلغنه عائد سائر تاریخی وثیقه لردده واردر [۱] . ذیمک اولویورکه ، بوکله ره شسیمدیک آنجاق قریم تاریخی وثیقه لرنده تصادف ایدیلمشدر و بوکونه قادر معنالیغیده کیمسه حقیقه آکلامایامشدر . « بهرزه زین » سعادت کرای یارلیغنده کی « قولشی » کله سی حقیقه « احتمال ، کوله ، اوشاق معناسنده اولان « قولچی » دن بوزولمشدر « دیورسه ده [۲] ، کرک بو سوزک بزم یارلیغیمزده « قولوش » شکلنده یازلماسی، کرک کله نیک هر ایکی یارلیقه ویرکیلی افاده ایدهن کله لر صیراسنده بولونماسی، کاظم بیگ شاگردینک یوفرضیه سنی جرح ایتمکده در . ینه عینی تبعجی « قولتقا » سوزینک اسیر، کوله معناسنده اولدیغنی ادعا ایدیورسه ده [۳] ، البت یا کایشدر . برکه او ، « قولتقا » نک تورکجه ده اسیر ، کوله معناسنه کلدیکنی هیچ بر شاهد ، مثال ایله تأیید ایتمیور . ینه « قولتقا » نک جانلی (ذی روح) بر نسنه اولمایوب آشاغیدن یوقارییه ویریلن برنوع هدیه ، آرمغان یاخود ویرکو اولدیغنی قریم خانلرنک مکتوبلرندن آچیقه آکلاشیلدیور : « خزینه دن باشقه قولتقانی هم بیرکایسز » [۴] ؛ « ایکی الوغ خزینه نی و هم قولتقه نقراطنی بر یردن تیلاک ایدوب ، اولوغ چاقومز عثمان بکنی کون ایلکاری ییاردم » [۵] ؛ « بش مینک آلتون قولغادیب جبرکای وتن قازاقلرن تن دن چغارغای سز » [۶] ؛ « نیچاقلی خزینه ونیچاقلی قولتقایارسکنز ، شو لچاقلی نیارسه ییاردک دیب بلدرکایسز » [۷] . قرایم علماسندن ثریا

[۱] مذکور « قریمغه دائر یازولار » مجموعه سنده بوکله شو دورت تورلو شکلده یتمش آلی دفعه ذکر ایلمشدر .

[۲] تاریخانلیق یارلیق لری ، صحیفه ۵۳ .

[۳] ینه اوراده .

[۴] قریمغا دائر یازولر ، صحیفه ۴۰ .

[۵] ینه اوراده ، صحیفه ۳۷ .

[۶] ینه اوراده ، صحیفه ۶۲ .

[۷] ینه اوراده ، صحیفه ۸۰ .

شاپشال افندینک بکا شفاها سوبله دیکنه کوره ، « قولتقه » گلهسی ، هدیه ، تقدیمه معناسنده اولوق اوزره ، میلادی اونبرنجی عصرده ترجه اولونمش تورکجه توراندهده مذکورمش ، م . خوده قوف « باج » ی قولوش ، قولتقا کبی ، ماهیتی بللی اولمایان ویرکیلر جمله سندن عد ایدیور . حالبوکه « باج » کومروک رسمی معناسنه کن فارسی گلهدر . اسکی بوخارا و خیوه خانقلرنده باجگیر ، باجدار ، باجان عنوانلری کومروک رسمی (باج) طویلايان مأمورلرک عنوانی ایدی . باج گلهسی عینی معنا ایله قیرغیزلره بیله معلومدر . سید واحد افندی « باج » ی کومروک رسمی دیبه دوغرو ترجه ایتشدر .

« آه و آب زمین لرینه » : سید واحد افندی بو عباردهده کی « آق » گلهسی « آخه » دیبه ایضاح ایدیور . واقعا ، جنوب تورکجه سنده « آق آخه » تعبیری موجود اولوب ، حتی « آق آخه قاراکون ایچوندر » مثلی دخی قوللانلییورسهده ، ساده « آق » گلهسنک « آخه ، پارا » معناسنده قوللانلیماسی هیچ برتورک لهجه سنده یوقدر دیورسوق خطایه دوشمه یز ظننده ایم . یارلیقه ذخیره معناسنه کن « سوسون » گلهسی اولمایه ایدی ، بن بو « آق » گلهسی مطلقا « سوت و سوتدن یایلان شیلر » دیبه ایضاح ایدردم ؛ زیرا « آق » بو معناده بزجوق تورک قبیلهلرنده از جمله باشقیردلر و قیرغیزلردهده قوللانلییور . « آب زمین لرینه » تعبیری ، تیمور قوتلوق یارلیغنده کی « یوسولاریکا » تعبیرینک فرسجه سیدر .

« صلہ ضربی ، رهنبرسی نونونه سالی » : تیمور قوتلوق یارلیغنده « ایندیرجی سلاسی بله مشهور بولغان قلاسی دین » دیتلن سوز وار . رادلوف دییورکه : « سالا ، غربی تورک لهجه لرنده پک فضله قوللانیلان برکلهدر و معناسی ده کوی و مسکون یردر . ایدیل بوینده « سالا » کوی معناسنده اولارق ، شهر معناسنده ارلان « قالا » یه مقابل قوللانیلیر . بو معنایه کن « سالا » سوزی لیتوانیا قرایملرینه ده معلومدر . قریمه شیمدی بوکله یی بیلیمورلرسهده ، اوراده کی « فوتصالا » ، « اولوصالا » ، « یا کاصالا » کی [۱] کوی اسملری کوسته یورکه ، « صالا » گلهسی وقتیه اورادهده قوللانیمشدر . بکا قالیرسه ، روسلرک قوموشولغنده قونوب کوچن قومانلر ، روسجه صولو « celo » سوزینی برته کنیک اصطلاح اولازاق « صالا » شکلنده قبول ایتشدر [۲] . ایشه بوفرضیه یی ایله رسی سورهرهک ، او ،

[۱] روس عتیقیات جیمتک شرق قسمک یازیری ، جلد ۳ ، صیفه ۳۱ .

[۲] برده بونلره اسکی پایتخت باغچه سراپک واروشی قبیلندن اولان « صلاحی » ی ده علاوه ایدم .

«تیمور قوتلوق» یارلیغنده بولونان، کرك مذکور عبارتده کی و كرك «باسا سالالاریغا» عبارتده کی «سالا» کلهسی «کوی» معناسنده تلقی اییدیور. «سالا» نك کوی معناسنده اولدیغی قبول ایدیورسه قده، اونك روسجه «celo» سوزندن آلماسی فکریته اشتراك ایدهمه یز. «سالا» نك روسجه «صولو» یه لفظاً و معناً مشابهتی، اونك بهریکندن بوزولاش اولماسی استیزام ایتمز. شهر، استحکام معناسنه اولان «قالا» کلهسی «قالامق» (طوپلایوب بریکدیرمك، برینی دیگرینك اوزرینه قومق) مصدرندن کلهسه، کوی معناسنده اولان «سالا» کلهسنك «صالمق» (قورمق، تأسیس ایتمك) مصدرندن آلماسی نهنن استبعاد ایدیلسون؟ قناعتمجه، کوی معناسنده قوللانیلان «سالا» خالص تورکجه کلهدر؛ «قالا» عربجه «قلعه» نك بوزماسی اولمادیگی کی، «سالا» ده اصلا روسجه، Celو نك بوزماسی دکلدیر. بو کله نك وقتيله قریمه ده قوللانیلدیغی «رادلوف» ك کتیردیگی دلیلان باشقه دیگر بر دلیل ده اثبات اییدیور. اوده، بو کله نك، شهر معناسنه دلالت ایدهن «کرمان» سوزینه مقابل اولارق، قریم خانلرینك مکتوب (یارلیق) لرنده قوللانیلما سیدر. محمد کرای خان «شرطنامه» سنده «تقی بولاردن باشقا کرمانلار نکرز، سالالار نکرزکا» دنیلور که [۱]، «سائر شهر لکز و کوبلر کزه یا خود قصبه لکز» دیمکدر. شاپشال افندی نك دیدیکنه کوره، «سالا» کلهسی «قالانك» مقابل اولارق، مذکور تورات ترجمه سنده مکرر آیدایدیلور مش. اونك فکریته کوره، «سالا» خالص تورکجه سوز اولماقلا، برابر، شهرك قلعه طیشاریسندده بولونان قسمی یعنی «واروش» معناسنده. باشقه سرائیک «صلاجق» ی ایشته بوندن آلمشدر. ایمدی بزم یارلیغمزده بولونان «ساله» سوزی ده البت «سالا» (کوی معناسنده) دن باشقا بر شی دکلدیر. «صله خرجی» کوی مصارفی، یعنی شو عنوان ایله معروف بر نوع ویرکو دیمکدر.

سید واحد افندی بونی «آول صالحی» (کوی ویرکیسی) دییه ایضاح ایدرکن، تماماً اصابت ایتمشدر.

«ریضه سی» عبارتده کی «خیله» (خه بهله اوقونور) کلهسی، تیمور قوتلوق یارلیغنده کی «قباله» (قه بهله اوقونور) نك بوزماسندن باشقه برشی دکلدیر. و. رادلوف «قباله» بی «تعهد» دییه ایضاح اییدیور؛ «ل. بوداغوف» ایسه، «آلیم - صایم سندی» دییه تعریف

[۱] قریغه دائر یازولار، صحیفه ۴.

ایدیور. بوسوز، آذربایجانده «طاپوسندی» مناسیله حالاده قولانیلمقدهدر. «یر» کلهسی طوپراق معناسنده اولدیغندن، بو عباره مک مناسی، «طوپراق آلوب ساتارکن یاییلاجق» مقاله اثناسنده بو تاریخانلردن هیچ رسوم آلمانسون «دیمک اولویور. روسجهده بر kabala کلهسی واردرکه، بورجلو آدامی مؤقتاً یاخود مؤبدأ کوله مقامنده طوتوق دیمکدر. برده بو کلهدن آلمش اولان kabalnaai sapis تیسیری موجوددر. بو ایسه، «قابالا» یعنی «قولوق مقاله نامهسی» دیمکدر. روسلر بو کلهدن فعللرده اشتقاق ایتدیرمشلردر. ش. سامی بک «قاموس ترکی» ده «قباله» مادهسده ازجهه «موسویلرک کندی جماعتلرینه عائد اولوق اوزره اتکی بعض مستهلکاتدن ویردکاری رسوم» دیورسهده، استانبول دارالفنونی مدرسلردن آورام غالاتی افندیکن بکا شفاهاً بیان ایتدیکنه کوره، بو نوع جماعت ویرکوسی معناسنه کلن کله «قباله» دکل، غبله (gabela) در. هر حالده «قباله»، kabala، غبله کلهلری بربرینه پک یاقین معناره دلالت ایدن ولفظاً تشابه ایدن کلهلردر. «قباله» سوزینک، املاسی عربجهلشدیریلسانه رنماً، عرب کلهسی اولماسنده بن اشتباه ایدیوروم. غالاتی افندیکن دیدیکنه کوره «غبله» کلهسی ده عبرانی برکله دکلش.

نومره سانی عبارهسنده کی «توتون: دومان»، «سان» ایسه «عدد، صانی» دیمکدر. «توتون سانی» ندن مراد، تونلوق یاخود باجاسندن دومان چیقان (مسکون اولان) خانه صایسندن آلینان ویرکودر.

«سوسونه رعایه تیلوماسونه لار»: تیمور قولوق یارلیغنده عیناً بزم یارلیغمزده کی عباره، توقتامش یارلیغنده «اولاغ سوسون تیلوماسون لار» دییه، سعادت کرای یارلیغنده «سوسون علوفه یماسون لار» دییه یازیلیدر. سوسون (صوسون) کلهسی حقنده «و. رادلوف» «ایچیلرشی معناسنده ایسهده، عموماً یورغون یولجی به تقدیم اولوناجاق ییک وایحیمهده اطلاق اولونور» دیور [۱]. «صوسون» انسان آزیغی، ذخیره معناسنده اولورسه، علوفهده (عربجه) حیوان آزیغی، یهیم دیمک اولویور.

«کوج، بسیج، زحمت، ییجوغ، تیکورماسونه لار»: ایله ریده سیدواحد افندی «بسیج» رینه «سیج دییه او قومشدیر. «ا. بهره زین»، سعادت کرای یارلیغنده کی «تقی کوج، بسیج، ییجوغ، زحمت تیکورماسونلر» عبارهسنده بولونان «بسیج» ک «باصمق» فعلندن

[۱] روس عتیقات جمیعکن شرق قسمکن یازیلری، جلد ۳، صیفه ۲۵.

اشتقاق ایتدیکنی و «تضیق ، صیقیشدیрма» معناسنده اولدیغنی یازیور [۱]. سید واحد افندی ده بوسوزی قازان تورکجه سیله «قسنقیلق : تضیق» دییه ایضاح ایدیور و «سج» دییه او قودینی کله بده عینی معنایی وریور. بهره زینک اشتقاقی وهراییک تبصحینک ایضاحی درستدر ، فقط کله لری او قویشاری خطالیدر . ویلیامینوف زه رنوف وحسین افندی فیضخان ، قریم خانلرینک مکتوبلرندہ بولونان بو کله یی نون ایله «بسنج» طرزنده او قویورلر . «بازارکان باریشوب کیلشکای ، کوچ بسنج کورما کایلار» ، «بارچا بز کا سانلوکشی لاریمزدن کوچ بسنج قیلیب ماللارن آلسالار» ، «ملا کاینکزده کوچ بسنج بولسا ، سیزده بر اکسو کسز تولا کایسز» [۲]. اصل درستی بویله جه نون ایله او قومدر . «باصنج» سوزی «تضیق و صیقیشدیرمه» معناسنده اولارق ، قریمک بعض محللرندہ حالاده قوللانیلیمقدہدر؛ فقط اکثریا «باصنج» سوزی ایله برلکده استعمال ایدیلر ، یعنی «باصنج باصنج» دنیلیورمش . بزم یارلیغمزده بوسوزی «بسنج» او قوموق پک قابدر . یارلیقده ایکی دفعه مذکور بو کله نک برنجیسنده آلت طرفده بانک بر نقطه سی ، «سین» ک آلت طرفنه اوزمان موداسنه تبعاً قونیلان اوچ نقطه ، «چیم» ک اوچ نقطه سی آچیقه کوزوکیور . بوندن ماعدا یوقاری طرفده «چیم» دن مقدم بردیش واردر، که بونی نون نقطه سنک مرکزی اولارق تلتی ایتمه مزه هیچ برمانع یوقدر . نونک نقطه سی ساده جه ذهول یوزندن یا خود قرینه دن آ کلاشیلا جاق دییه قونیلما مشدر . نته کیم عینی کله ایکنجی دفعه تکرار ایدیلرکن ، نه آلت طرفدن ونه اوست طرفدن هیچ بر نقطه قونیلما یه لزوم کورولمه مشدر . خلاصه ، یارلیقده کی بو کله هراییکی یرده «بسنج» او قومالیدر . سیدافندی نیک ایکنجی دفعه بوسوزی «سج» دییه او قوماسی ، ع . عزیزبکک بوسوزی «سیج» ، سیج دییه او قوموق پک ممکندر ، دیمه سی ایسه [۳] یالکیز دقتسزک اثری صاییلما لیدر . «یخو غ» کله سی «یخو غ» شکلنده سعادت کرای یارلیقنده مذکور اولدیغنی کبی ، توقتامش یارلیغنده «یونخو غ» شکلنده یازیلیدر [۴] . بونک فعلی «یونخو مق» «یونخو مق» اولدیغندن ، شو صو کنجی یازیلش داها دوغریدر . بوفعللر باشقرد شیوه سنده

[۱] تارخانلیق یارلیق لری ، صحیفه ۵۴ .

[۲] محمد کرای خان شرطنامه سی : قریمغه دائر یازولار ، صحیفه ۴ .

[۳] تاتار ادبیاتی تاریخی ، برنجی جلد ، ایکنجی بولک .

[۴] ا . بهره زین ، تارخانلیق یارلیق لری ، صحیفه ۱۴ .

قالين تلفظ ايدیلیور لر سه ده، و. رادلوفك ضبط ایدیشینه کوره، «طوبول تورکری» شیوه سنده ایجه تلفظ ایدیلیور مش [۱]. یونچوتمق، یونچوتمک «اینجیتمک، اذیت و یرمک، تعجیز و تعذیب ایتمک» معنارینه کلیر. «یونچوغ، یونچوغ، یونچوغ، یونچوغ» کله لری ایسه، خان یارلیقلرنده «اینجیتمه، تعذیب و تعجیز ایتمه» معناسنه فعلدن یاپلمش اسم اولارق قوللانیلمش ایسه ده، و. رادلوف «یونچوغ» ک قیصالمش شکللی اولان «یونچی» کله سنی صفت اولق اوزره، «ضعیف، یورغون» دییه تعریف ایدییور [۲]. «دیوان لغات الترک» ده ده «یونچوغ» سوزی صفت اولارق قید ایدیلشدر و معناسی ده ضعیف دییه آکلاتیلمشدر [۳].

یارلیفك سُرْمَحْمَد كُورَه سُرْمَحْمَد سِی

(السلطان) الغازی صاحب کرای (سوزم):

بیکره، داروغالر، بویوک سیدلره، اسلام قاضیلرینه، محترم دین رجالنه، وکالت مقام اربانه، ایلیجیلر و باقشیلره (بتیکجیلره)، کوپروچیلره، توقفاللره، تامغاچیلره، قازان یوردینک آفتلر و بالاردن محفوظ اولماسنی ایسته دیگمز عموم اولکه و ولایتلرنده یاشایان اهالییه بوفرمان ایریشدکده سوزم شودر: بو محمد اوغلی شیخ احمدینه شیخ احمدک اوغلی ابدالینه سید احمد، اونک کوچوک قارداشی [۴] محمدک اوغلی موسی، سید اوغلی یعقوب، اونک کوچوک قارداشی بولانسینه کوچوک قارداشی نور سید، اشته شویدی کیشی بزه کلهرک باش اوردیله که، اونلر بوندن مقدم خان آغالرزدن تارخانلیق آلمش ذاتلر ایملر. بزده شی شومذ کور کیمسه لری تکرری تعالی نک رضا وینه محمد رسول اللهک شفاعتی ایچون تارخان قیلدیق. بوندن بویله موما الیه لریک یوللرنده، ایزلرنده، سفرلرنده واقامتلرنده، اوتوردقلرنده و قالقدقلرنده اونلرک آداملرینه (اوشاق و خدمتچیلرینه) حیوان - طاوارلرینه، یوک (حوله) لرینه و عموماً اقتصادی حیاتلرینه هیچ برفرد هر هانکی بر طریقه مداخله و تعرض قیلماسونلر! و رکو (یاساق)، قالان تسمیه ایدیلن سالیق (ویرکو) قولوش، قولتقا دنیلن هدیه و تقدملر، کومروک رسمی و مصارف ایسته مه سونلر!

[۱] تورک لهجه لری لغتی تجر به سی، ۳ نجی جلد؛ «یونچی»، «یونچیمک» ماذلری

[۲] ینه اوراده.

[۳] یونچوغ ایش، یونچوغ آر ماده لرینه باق (جلد III، صحیفه ۳۱).

[۴] «انی، اینی» شرق تورجه سنده «کوچوک قاردهش» دیمکدرکه مقابلی «آغا. آقادر.

مال واملاکلرینه ، سوت محصولاتنه ، طوپراق وصولرینه آل اوزاتماسونلر ! ئەولرینه زورله ایلچی و مسافر قوندیرماسونلر ! کوی مصارفی ، طوپراق طاپوبی ، توتون (خانه) حسابی دییه رک هیج برشی آلماسونلر ! ذخیره ، یه ایسته مه سونلر ! اونلره هیج برجه تندن زیان و ضرر طوقوندوزماسونلر ! اونلر فراغت و استراحتله یاشایوب ، صباح و آقشام ، کیجه و کوندوز بزه و بزم نسلمه دعا و آلقیش قیلسونلر ! اونلره هیج برتورلو زور ، تضییق ، زحمت و جبر یاپیلماسون ! ایمدی بویله دنیلدیکنه باققسزین یارلیغه قولاق و یرمه یوب اونلره زور ، تضییق ، زحمت و جبر یاپان آداملرک کندیلرینه هیج ایلیک اولورمی ؟ (البت اولماز). دییه رک آل نشانلی (مهرفلی) یارلیق ویرلدی .

تاریخ ، دو قوز یوز یکرمی دو قوز سنه سی مبارک صفر آینک اون اوچنچی کونی ایدی .